Pedagogická fakulta
Faculty of Education
Jihočeská univerzita v Českých Budějovicích
University of South Bohemia in České Budějovice

Jihočeská univerzita v Českých Budějovicích

Pedagogická fakulta

Ateliér arteterapie

Bakalářská práce

Arteterapie s dětmi-cizinci žijícími v českém prostředí

Vypracovala: MgA. Petra Lacinová

Vedoucí práce: PaedDr. Evžen Perout

České Budějovice 2024

Prohlášení

Prohlašuji, že svoji bakalářskou práci jsem vypracovala samostatně pouze s použitím pramenů a literatury uvedených v seznamu citované literatury.

Prohlašuji, že v souladu s § 47b zákona č. 111/1998 Sb. v platném znění souhlasím se zveřejněním své bakalářské práce, a to v nezkrácené podobě elektronickou cestou ve veřejně přístupné části databáze STAG provozované Jihočeskou univerzitou v Českých Budějovicích na jejích internetových stránkách, a to se zachováním mého autorského práva k odevzdanému textu této kvalifikační práce. Souhlasím dále s tím, aby toutéž elektronickou cestou byly v souladu s uvedeným ustanovením zákona č. 111/1998 Sb. zveřejněny posudky školitele a oponentů práce i záznam o průběhu a výsledku obhajoby kvalifikační práce. Rovněž souhlasím s porovnáním textu mé kvalifikační práce s databází kvalifikačních prací Theses.cz provozovanou Národním registrem vysokoškolských kvalifikačních prací a systémem na odhalování plagiátů.

Datum: 2. 1. 2024 Podpis studenta:

Anotace

Bakalářská práce se zabývá arteterapeutickou podporou dětí-cizinců během jejich adaptačního období v České republice po přesídlení z původní země. Konkrétně předkládá zkušenosti ze skupinové arteterapie s dětskými ukrajinskými uprchlíky přicházejícími do České republiky po napadení jejich vlasti ruskou armádou v únoru 2022. V teoretické části jsou popsané okolnosti a proměny imigrační situace v České republice vlivem přílivu uprchlíků z Ukrajiny, legislativa vztahující se na děti-cizince žijící v České republice a způsoby podpory dětí s odlišným mateřským jazykem v českém vzdělávacím systému. Jedna podkapitola je věnována kulturně-historickému kontextu Ukrajiny, který je podstatný pro celkové pochopení politické a společenské situace, neboť se podílí na utváření identity ukrajinských dětí. Druhá kapitola se zabývá obvyklými psychologickými tématy nově příchozích dětí z jiné země. Praktická část popisuje průběh a zaměření arteterapeutických setkání pro ukrajinské děti, předkládá čtyři kazuistické studie podložené výtvarnou tvorbou dětí a definuje specifika arteterapeutické práce se zvolenou cílovou skupinou.

Klíčová slova: arteterapie, děti, cizinci, uprchlíci, Ukrajina

Abstract

The bachelor thesis deals with the art therapy support of children-foreigners during their adaptation period in the Czech Republic after resettlement from their country of origin. Specifically, it presents the experience of group art therapy with Ukrainian refugee children arriving in the Czech Republic after the Russian army invaded their homeland in February 2022. The theoretical part describes the circumstances and changes of the immigration situation in the Czech Republic due to the influx of refugees from Ukraine, the legislation applicable to foreign children living in the Czech Republic and the ways of supporting children with a different mother tongue in the Czech education system. One subchapter is devoted to the cultural and historical context of Ukraine, which is essential for the overall understanding of the political and social situation, as it contributes to the formation of the identity of Ukrainian children. The second chapter deals with the usual psychological themes of newly arrived children from another country. The practical part describes the course and focus of art therapy sessions for Ukrainian children, presents four case studies supported by children's artwork and defines the specifics of art therapy work with the chosen target group.

Keywords: art therapy, children, foreigners, refugees, Ukraine

Poděkování

Mé poděkování patří vedení organizace InBáze za umožnění konání arteterapeutických setkání pro nově příchozí ukrajinské děti od dubna 2022, později od října 2022 ve spolupráci InBáze s Pražským inovačním institutem. Velmi děkuji za možnost a důvěru tyto skupiny vést. Za důvěru děkuji také rodičům dětí, kteří své potomky v návštěvách arteterapie podporovali a pravidelně je na aktivitu přiváděli. Za velmi obohacující, inspirativní a emotivní čas děkuji všem dětem, které v rámci arteterapie tvořily a sdílely se mnou své příběhy, pocity, radosti a strasti života v naší zemi. Za podporu nejen tlumočnickou děkuji své kolegyni Kateryně Puiu.

Velké poděkování patří vedoucímu této práce PaedDr. Evženu Peroutovi za nespočet konzultací teoretické i praktické části bakalářské práce a za projevený zájem o zvolené téma. Velmi si vážím setkání a rozhovorů nad obrázky dětí, které pro mne byly důležitou supervizní podporou při samotném arteterapeutickém působení.

Obsah

Úvod 7

I. Teoretická část 8

1 Cílová skupina 8

1.1 Děti-cizinci a děti s odlišným mateřským jazykem v ČR 8

1.2 Děti přicházející z Ukrajiny po 24. 2. 2022 11

1.3 Ukrajina – historický a kulturní kontext 13

2 Obvyklá psychologická témata cílové skupiny 17

2.1 Identita 18

2.2 Komunikace a sebevyjádření 21

2.3 Nároky a nadměrná zátěž 23

2.4 Stres a traumatické zážitky 24

2.5 Projevy agrese 27

2.6 Kulturní rozdíly a multikulturalita 29

II. Praktická část 31

Cíl práce 31

3 Arteterapie s cílovou skupinou 31

3.1 Arteterapeutické přístupy a záměry 31

3.2 Průběh skupinových setkání 33

3.3 Tlumočení 39

4 Kazuistiky 40

4.1 Ivan, 11 let 40

4.2 Inna, 7 let 55

4.3 Lydia, 8 let 64

4.4 Jurij, 6 let 86

5 Specifika arteterapeutické práce s dětskými uprchlíky z Ukrajiny 104

5.1 Ohrožení a válečná situace 104

5.2 Státní symbol 108

5.3 Kulturní rozdíly 111

5.4 Vzdělávání 113

6 Diskuse 115

Závěr 119

Literatura a prameny 120

Úvod

Děti-cizinci jsou specifickou a velice různorodou skupinou dětí navštěvujících české mateřské, základní a střední školy. Proces vzdělávání, navazování sociálních vztahů, rozvíjení svých dispozic a talentů mají tyto děti ztížené jazykovou bariérou, kulturní odlišností a těžko zpracovatelnými zážitky spojenými s migrací a vytržením ze svého původního prostředí. Přesídlení do cizí země představuje pro tyto děti velkou zátěž, ať už je důvod migrace jakýkoliv.

V průběhu koncipování této práce se situace na poli cizinecké problematiky v ČR radikálně změnila, a to ze dne na den 24. února 2022. Do té doby nebyli mezi výše zmíněnými dětmi zažívajícími při vzdělávání a každodenním životě komplikace spojené s jazykovou bariérou, kulturní odlišností, izolací a vykořeněním prakticky žádní uprchlíci, kteří by v naší zemi hledali primárně bezpečný azyl. Od února 2022 začaly do České republiky proudit zástupy ukrajinských běženců, převážně žen a dětí, které podíl cizinců v českých školách přibližně zdvojnásobily. Specifikem těchto dětí je nejen traumatická zkušenost spojená s válkou, s nebezpečným útěkem z napadené země, s nedobrovolným odloučením od svých otců, prarodičů a kamarádů, ale také domnělý dočasný charakter jejich pobytu v České republice bez aspirace plně se začlenit a budovat zde nový život.

Souběh těchto nečekaných a bezprecedentních událostí zvedl vlnu solidarity a zájmu pomoci ukrajinským uprchlíkům. Otevření arteterapeutické skupiny pro nově příchozí děti z Ukrajiny pod hlavičkou mé domovské organizace InBáze od dubna 2022 bylo rychlou reakcí na aktuální situaci, potřeby a možnosti v oblasti podpory těchto dětí. Od října 2022 se díky spolupráci InBáze s Pražským inovačním institutem podařilo otevřít dvě arteterapeutické skupiny pro mladší a starší děti, kde měli účastníci zdarma k dispozici výtvarné potřeby, tlumočnici z ukrajinského a ruského jazyka a mé vedení.

V důsledku těchto okolností je má bakalářská práce úžeji zaměřena na arteterapii s dětskými válečnými uprchlíky z Ukrajiny, kteří tvoří specifickou podskupinu všech dětí-cizinců žijících v České republice. Práce přináší aktuální svědectví z více než roční práce s těmito dětmi během jejich náročného adaptačního období. I přes vyhraněnější zaměření této práce věřím v její obecnější platnost a vyznění pro arteterapii se všemi dětmi-cizinci hledajícími nový domov v České republice.

I. Teoretická část

1 Cílová skupina

1.1 Děti-cizinci a děti s odlišným mateřským jazykem v ČR

V českých mateřských, základních a středních školách se dle dostupných dat Českého statistického úřadu ve školním roce 2021/2022 vzdělávalo 2,98 % cizinců, z toho v mateřských školách 3,36 % cizinců, v základních školách 3,17 % a na středních školách 2,25 %. Počty cizinců v českých školách vykazovaly v posledních letech tendenci mírného růstu. Ve školním roce 2005/2006 byl počet dětí s cizím státním občanstvím v českých školách přibližně poloviční[1] oproti školnímu roku 2020/2021. Ve školním roce 2022/2023 se toto číslo v rámci povinného základního vzdělávání více než zdvojnásobilo z důvodu přílivu velkého množství uprchlíků z válkou zasažené Ukrajiny a díky solidaritě České republiky udělovat ukrajinským běžencům azyl nebo pobytové právo dočasného strpění. Nejvíce dětí-cizinců je zapsáno ve školách na území hlavního města Prahy, kde se koncentruje cca 36 % všech cizinců[2] žijících v ČR.

Tabulka č. 1[3]

ŠKOLNÍ ROK 2020/2021	Celkem dětí/žáků	Ukrajina	Vietnam	Slovensko	Rusko	CIZINCI CELKEM[4]	Procento cizinců
MŠ	357 598	2 932	2 781	2 040	777	11 864	3,3 %
ZŠ	962 348	8 408	5 479	5 569	1 703	28 380	2,95 %
SŠ	432 906	2 995	1 742	1 877	1 063	9 751	2,25 %
CELKEM	1 652 852	14 335	10 002	9 486	3 543	49 995	2,85 %

Tabulka č. 2

ŠKOLNÍ ROK 2021/2022	Celkem dětí/žáků	Ukrajina	Vietnam	Slovensko	Rusko	CIZINCI CELKEM[5]	Procento cizinců
MŠ	360 490	3 053	2 753	2 197	779	12 103	3,36 %
ZŠ	964 571	9 646	5 848	5 664	1 775	30 543	3,17 %
SŠ	446 254	3 112	1 836	2 003	968	10 053	2,25 %
CELKEM	1 771 315	15 811	10 437	9 864	3 522	52 699	2,98 %

[1] Český statistický úřad 2023 [online]. [cit. 2023-9-25]. Dostupné z WWW: <https://vdb.czso.cz/vdbvo2/faces/cs/index.jsf?page=statistiky#katalog=30848>.
[2] Český statistický úřad [online]. [cit. 2024-1-1]. Cizinci v hl. m. Praze v roce 2020. Dostupné z WWW: <https://www.czso.cz/csu/xa/cizinci-v-hl-m-praze-v-roce-2020>.
[3] Český statistický úřad [online]. [cit. 2023-9-25]. Dostupné z WWW: <https://vdb.czso.cz/vdbvo2/faces/cs/index.jsf?page=statistiky&katalog=30848>.
[4] Český statistický úřad[online]. [cit. 2023-9-25]. Dostupné z WWW: <https://www.czso.cz/documents/11292/40291466/c04R41_2020.pdf/647db191-603f-442f-89cd-2a79ebaa10ef?version=1.0>.
[5] Český statistický úřad[online]. [cit. 2023-9-25]. Dostupné z WWW: <https://www.czso.cz/documents/11292/40291466/c04R41_2020.pdf/647db191-603f-442f-89cd-2a79ebaa10ef?version=1.0>.

Tabulka č. 3[6]

ŠKOLNÍ ROK 2022/2023	Celkem dětí/žáků	Ukrajina	Vietnam	Slovensko	Rusko	CIZINCI CELKEM	Procento cizinců
MŠ	369 205	10 718	2 606	2 181	712	19 567	5,3%
ZŠ	1 007 778	50 849	6 031	5 828	1 830	72 748	7,2%
SŠ	463 181	7 062	1 892	2 062	832	14 128	3%
CELKEM	1 840 164	68 629	10 529	10 071	3 374	106 443	5,78%

Zatímco počty dětí a žáků cizinců lze získat přesně dle uvedeného občanství v pasu či rodném listě dítěte při zápisu do mateřské, základní či střední školy, obtížně se získávají počty dětí s odlišným mateřským jazykem (OMJ), tedy dětí, jejichž znalost češtiny je nedostatečná pro bezproblémové zvládnutí české školní docházky. Jedná se jak o děti s cizím, tak s českým státním občanstvím. Termín dítě/žák s OMJ prosadila společnost META, o. p. s. a s novelizací školského zákona se děti a žáci s OMJ stali také žáky se speciálními vzdělávacími potřebami spadajícími pod „žáky s potřebou podpory ve vzdělávání z důvodu odlišných kulturních a životních podmínek“ (Titěrová a kol. 2019). Od roku 2022 začala META prosazovat termín „vícejazyčné děti/vícejazyční žáci“, který poukazuje spíše na přednost těchto dětí než na překážku ve vzdělávání jako původní označení děti či žáci s OMJ.

V České republice mají děti, které pobývají na našem území déle než 90 dní, povinnost nastoupit do mateřské nebo základní školy, pokud jsou ve věku povinné školní docházky, resp. povinného předškolního vzdělávání. „Povinná školní docházka se vztahuje na státní občany České republiky a na občany jiného členského státu Evropské unie, kteří na území České republiky pobývají déle než 90 dnů. Dále se povinná školní docházka vztahuje na jiné cizince, kteří jsou oprávněni pobývat na území České republiky trvale nebo přechodně po dobu delší než 90 dnů, a na účastníky řízení o udělení mezinárodní ochrany.“[7] Tento zákon deklaruje právo všech dětí na rovný přístup ke vzdělání a reprezentuje tak jeden ze základních pilířů demokracie.

Mnoha dětí-cizinců a také některých dětí s českým státním občanstvím se týká nedostatečná znalost českého jazyka potřebná pro zvládání výuky v rámci povinné školní docházky. Neznalost vyučovacího jazyka z těchto dětí činí děti/žáky se speciálními vzdělávacími potřebami, které mají nárok na jazykovou podporu a úpravu vzdělávacího

[6] Ročenky MŠMT [online]. [cit. 2023-9-17]. Dostupné z WWW: <https://statis.msmt.cz/rocenka/rocenka.asp>.
[7] § 36 odst. 2 zákona č. 561/2004 Sb. (školský zákon)

obsahu. Nedostatečnou znalost češtiny u dětí a žáků vyhodnocují pedagogicko-psychologické poradny (PPP) na základě odborného vyšetření. Děti s odlišným mateřským jazykem mají na základě § 16 zákona č. 561/2004 Sb., o předškolním, základním, středním, vyšším odborném a jiném vzdělávání (školský zákon), nárok na 1.-3. stupeň podpůrných opatření dle míry neznalosti vyučovacího jazyka, přičemž 3. stupeň odpovídá nulové znalosti českého jazyka a znamená pro dítě možnost podpory formou asistenta pedagoga. V praxi přetížených pracovišť PPP ovšem k vyšetřování dětí s OMJ většinou nedochází a podpůrná opatření na základě § 16 školského zákona připisována nejsou, pokud se u dětí kromě neznalosti češtiny nevyskytují další fyzické obtíže, poruchy pozornosti nebo učení, které indikují podpůrná opatření až do maximálního 5. stupně.

Paralelním systémem jazykové podpory je § 20 školského zákona, na jehož základě mají od září 2021 na jazykovou přípravu nárok všechny děti a žáci-cizinci pobývající v České republice méně než 12 měsíců. Tento systém nevyžaduje vyšetření v poradně, neboť se nárokuje na základě údaje o cizí státní příslušnosti v pasu či rodném listě. Mateřské, základní i střední školy jsou povinny od určitého počtu cizinců zajistit pro tyto děti a žáky pravidelnou výuku češtiny jako druhého jazyka po dobu 12 měsíců. V mateřských školách se jedná o výuku pro skupinu 4-8 cizinců v předškolní třídě v rozsahu 60 min týdně (2 x 30 min). Pro žáky základních škol je zajištěna výuka češtiny jako druhého jazyka v tzv. určených školách ve skupinách od 2 do 10 dětí v rozsahu na základě vyhodnocení vstupního testu (100, 150 nebo 200 hodin výuky celkem). Do skupin pro jazykovou přípravu je možné přiřadit i děti, které na výuku češtiny jako druhého jazyka nemají *zákonný nárok*, tedy děti s OMJ s českým občanstvím nebo cizince s delší dobou pobytu, jejichž úroveň češtiny není dostatečná pro zvládání běžného školního učiva.[8] Nárokování jazykové přípravy na základě údaje v pasu oproti zhodnocení reálných potřeb dítěte je od počátku platnosti zákona diskutováno a kritizováno.[9]

Paragrafy 16 a 20 se vzájemně nevylučují, podpůrná opatření na základě paragrafu 16 mohou být poskytována současně s jazykovou přípravou dle § 20 (Titěrová a kol. 2019, s. 5).

[8] Jak zorganizovat výuku ČDJ ve škole. Inkluzivní škola [online]. [cit. 2023-9-17]. Dostupné z WWW: <https://inkluzivniskola.cz/jak-zorganizovat-vyuku-cdj-ve-skole>.

[9] *„V neposlední řadě je nutné do systému jazykové přípravy přidat i ostatní žáky s OMJ s českým, nebo dvojím občanstvím. Ideálním řešením je vytvoření samostatného paragrafu ve školském zákoně o nároku na jazykovou přípravu a jazykovou podporu na základě nedostatečných jazykových dovedností. Tento paragraf a jeho prováděcí předpis by sjednotily v současnosti roztříštěnou praxi jazykové přípravy z § 20 a jazykové podpory z § 16 jako podpůrného opatření.“* [online]. Meta, o. p. s. [online]. [cit. 2023-9-17]. Dostupné z WWW: <https://meta-ops.eu/wp-content/uploads/2022/06/doporuceni-pro-jazykovou-pripravu.pdf >.

Praxe ovšem směřuje spíše k uplatňování § 16 pouze v případě, že dítě nebo žák na jazykovou přípravu dle paragrafu § 20 nemá nárok, nebo se u něj vyskytují další obtíže ve vzdělávání. S nárůstem dětí a žáků z Ukrajiny MŠMT vyšetření cizinců z hlediska úrovně jazyka v pedagogicko-psychologické poradně nedoporučuje kvůli nedostatečným kapacitám těchto zařízení a kvůli poskytování plošné jazykové přípravy nově příchozím.

Vedle jazykové přípravy děti absolvují výuku předmětů spolu se svou kmenovou třídou. Nedostatečná znalost českého jazyka brání porozumění výkladu a také ověření, zdali žák látce rozumí. Pokud učitel nepřizpůsobí obsah učiva a formu jeho předávání tak, aby dítěti neznalost češtiny bránila co nejméně (názornost, úprava slovní zásoby), a pokud neuzpůsobí testování tím způsobem, aby dítě dobře porozumělo zadání (např. doplňování do obrázku, do mapy, do tabulky, do textu atp.), žák většinou není schopen své znalosti vůbec prokázat. Mnoha otazníky je obestřeno právě hodnocení žáků-cizinců, tedy známkování. České školství je na motivaci a selekci dětí na základě „spravedlivě" udělených známek obecně velice závislé, a tak se přístup ke známkování ve smyslu *hodnocení individuálního pokroku* neaplikuje snadno. Školní neúspěšnost může být spouštěčem závažných problémů psychického či psychosomatického rázu, a to samozřejmě nejen u dětí s OMJ.

Při začleňování dětí a žáků cizinců v českých školách jsou pedagogičtí pracovníci metodicky podporováni Národním pedagogickým institutem (NPI), který vedle uveřejňování aktuálních materiálů a legislativy z oblasti integrace cizinců pořádá množství webinářů, jejichž nahrávky umisťuje na portál.[10] Mnoho práce při začleňování a zviditelňování tématu dětí s OMJ a dětí-cizinců v českých školách vykonává společnost META, o. p. s., která spravuje obsáhlé webové stránky www.inkluzivniskola.cz; výukovými a metodickými materiály přispěly i další nevládní organizace podporující děti-cizince v úspěšné integraci (např. CIC, o. p. s.)[11].

1.2 Děti přicházející z Ukrajiny po 24. 2. 2022

Děti, které k nám přišly a stále přicházející z Ukrajiny kvůli napadení jejich země ruskou armádou, se potýkají kromě komplikací a překážek společných všem nově příchozím cizincům s dalšími zatěžujícími tématy, náročnými pro jejich psychiku a zdravý vývoj. Děti jsou poznamenány zážitky, kdy jejich domov přestal být bezpečným místem, a s touto

[10] Národní pedagogický institut [online]. [cit. 2023-9-15]. Dostupné z WWW: <https://cizinci.npi.cz/>.
[11] Centrum pro integraci cizinců [online]. Další vzdělávání. [cit. 2024-1-1]. Dostupné z WWW: <https://www.cicops.cz/cz/dalsi-vzdelavani>.

traumatickou zkušeností se každé dítě vyrovnává jiným způsobem. Děti nedobrovolně opustily své otce, případně další příbuzné, přátele a domácí zvířata a vydaly se se svými matkami, případně s prarodiči a sourozenci na neznámo dlouhou dobu do cizí země. Z hlediska integrace v České republice se tato témata a zážitky promítají jednak do nejistoty ohledně délky pobytu v ČR a s ní spojené míry motivace začlenit se do zdejší společnosti, jednak do zvýšené potřeby psychologické pomoci a empatie vůči těmto dětem i dospělým.

Migrační vlna z Ukrajiny čítala za první rok války téměř 500 tisíc lidí, z toho dle odhadů 300 tisíc osob (ze 75 % matek a dětí) setrvávalo rok po vypuknutí války na území ČR.[12] Teprve po zajištění ubytování a první sociální pomoci pro tak velké množství lidí různého sociálního a ekonomického statusu přišly na řadu otázky integrace, byť zde většina běženců neplánovala zůstat natrvalo.

Z hlediska pobytového práva je příchod ukrajinských uprchlíků ošetřen přidělováním speciálních víz zajišťujících dočasnou ochranu, tzv. vízum strpění. Práva a povinnosti ukrajinských běženců na území České republiky uzákoňuje tzv. Lex Ukrajina (zákon č. 65/2022 Sb.), tedy speciální balíček zákonů ošetřující mimořádnou situaci těchto osob, který se v dubnu 2023 dočkal již 5. novelizace. Lex Ukrajina se skládá ze tří norem: zákon navržený Ministerstvem vnitra upravuje přidělování dočasné ochrany, právní status uprchlíků a přístup ke zdravotní péči; zákon navržený Ministerstvem práce a sociálních věcí definuje zaměstnávání, sociální zabezpečení a dětské skupiny; zákon navržený Ministerstvem školství, mládeže a tělovýchovy upravuje přístup ukrajinských válečných běženců ke vzdělávání. Lex Ukrajina se nevztahuje na Ukrajince, kteří přišli do České republiky před 24. 2. 2022.

Při pohledu na čísla v tabulkách 1-4 je patrné, že příchodem ukrajinských uprchlíků se počet dětí a žáků cizinců v českých školách přibližně zdvojnásobil. Počty dětí se proměňují, přicházejí stále nové děti, jiné se bez oznámení škole vracejí zpět na Ukrajinu, a tak se aktuální přesná čísla zjišťují jen velice těžko. K 19. září 2022 navštěvovalo české mateřské, základní a střední školy 57 000 dětí prchajících před válkou z Ukrajiny. Dle informací NPI bylo v českých MŠ, ZŠ a SŠ po roce trvání války zapsáno necelých 50 000 ukrajinských běženců se speciálním vízem dočasné ochrany uděleným po 24. 2. 2022. Tato situace se dotkla 64 % základních škol, 36 % mateřských škol a 57 % středních škol. [13]

[12] Události 24. 2. 2023 [online]. Česká televize [cit. 2023-9-17]. Dostupné z WWW: <https://www.ceskatelevize.cz/porady/1097181328-udalosti/223411000100224/>.
[13] Rok podpory ukrajinských žáků v číslech [online]. Národní pedagogický institut. [cit. 2023-9-16]. Dostupné z WWW: <https://www.npi.cz/aktuality/11385-rok-podpory-ukrajinskych-zaku-v-cislech>.

Tabulka č. 4[14] - Počty přijatých dětských uprchlíků z Ukrajiny (stav k 19. 9. 2022)

	Přijato 2021/2022	Z toho již nenavštěvující	Přijato 2022/2023	Celkem přijato	Aktuálně navštěvující
MŠ	5 164	1 256	5 275	10 439	9 183
ZŠ	32 541	8 422	19 566	52 107	43 685
SŠ	1 569	388	2 954	4 523	4 135
Celkem	39 274	10 066	27 795	67 069	57 003

Lex Ukrajina pro děti-uprchlíky z Ukrajiny definuje speciální přístup ve vzdělávání s ohledem na jejich složitou situaci a nejisté setrvání v České republice. Speciální školský zákon umožňuje delší a důkladnější adaptaci dětí a žáků ve školním a předškolním vzdělávání. V mateřských školách je např. rodiči umožněno být v rámci adaptace s dítětem ve třídě na nezbytně nutnou dobu, školákům je v rámci adaptace (1 rok) možné upravit na nezbytně nutnou dobu vzdělávací obsah bez ohledu na ŠVP školy. „Při hodnocení žáků cizinců na vysvědčení platí, že se zohledňuje jejich nedostatečná znalost vyučovacího jazyka, jak vyplývá z § 15 odst. 6 vyhlášky č. 48/2005 Sb.“[15] MŠMT doporučuje hodnotit tyto žáky především slovně, a to i na vysvědčení. [16]

1.3 Ukrajina – historický a kulturní kontext

Název Ukrajina, který byl poprvé použit v Kyjevském letopisu v roce 1187, je slovanského původu a jeho etymologie vyjadřuje „okrajové území“, krajní, hraniční knížectví Kyjevské Rusi. Jiné výklady hovoří o „ukrojených“, oddělených knížectvích. Označení Ukrajina bylo používáno spíše v lidové řeči, polské a ruské úřady nazývaly území zpravidla Malá Rus nebo Malorusko v kontrastu k Velké Rusi (Rusko), Bílé Rusi (Bělorusko) a Červené Rusi (Halič). Ukrajina je po Rusku druhou největší zemí Evropy. Ukrajinci vyznávají především pravoslavné a řeckokatolické křesťanství.

Území dnešní Ukrajiny bylo osidlováno lidmi od doby kamenné a stalo se domovem mnoha kmenů a rodů (Kimmeriové, Skytové, germánští Gótové, turkické národy Avarů,

[14] Průběžné počty ukrajinských dětí v českých školách [online]. MŠMT. [cit. 2023-9-16]. Dostupné z WWW: <https://www.msmt.cz/ministerstvo/novinar/prubezne-pocty-ukrajinskych-deti-v-ceskych-skolach>

[15] Metodické komentáře k Lex Ukrajina IV [online]. [cit. 2023-9-16]. Dostupné z WWW: <https://www.edu.cz/metodicke-komentare-k-zakonu-lex-ukrajina-iv/>.

[16] Metodika k hodnocení žáků v základních školách dle zákona Lex Ukrajina ve školním roce 2022/2023 [online]. [cit. 2023-5-10]. Dostupné z WWW: <https://www.edu.cz/methodology/metodika-k-hodnoceni-zaku-v-zakladnich-skolach-dle-zakona-lex-ukrajina-ve-skolnim-roce-2022-2023/>.

Chazarů nebo Tatarů), které mezi sebou bojovaly o zabrané pastviny, a poražené kmeny byly vždy asimilovány silnějšími. Nynější obyvatelstvo Ukrajiny jsou z největší části etničtí Ukrajinci, kteří jsou původem slovanský národ, patřící do východoslovanské jazykové skupiny. Stejně jako pro Čechy, tak i pro Ukrajince byl významnou událostí příchod věrozvěstů Cyrila a Metoděje, kteří vytvořili písmo pro zápis staroslověnštiny a hlásali křesťanskou víru. Na Ukrajinu přišli soluňští světci v roce 860. K zápisu ukrajinského jazyka se využívá abeceda, která vznikla z cyrilice, stejně jako abecedy ostatních národů píšících azbukou.

V 9. století se na území od Černého moře až po pobřeží Severního ledového oceánu rozkládal mocný slovanský stát Kyjevská Rus. Přídomek „Kyjevská“ získal podle hlavního centra v Kyjevě až od historiků v 19. století, aby tento stát odlišili od pozdější Rusi s centrem v Moskvě. Kyjevská Rus tvoří důležitý zdroj národní identity, kulturního bohatství a hrdosti nejen dnešních Ukrajinců, ale i Rusů a Bělorusů. Symbolickým důkazem sdílení společných historických hodnot je zpracování dvouhřivnové mince a tisícirublové bankovky, na nichž je vyobrazena tatáž osobnost: Jaroslav I. Moudrý, vládce Kyjeva v letech 1016-1054, za jehož vlády zaznamenala Kyjevská Rus největší rozkvět i rozlohu (Koubský 2022, s. 8). Kyjevská Rus postupně slábla v důsledku rozbrojů mezi jednotlivými knížectvími, až se v první polovině 13. století rozpadla po vpádu Mongolů a byla pohlcena okolními mocnostmi. Kyjevská Rus je jediným státním útvarem v historii Ukrajiny, který sjednocoval národ na jednom území; dalo by se říci, že od té doby bojuje ukrajinský národ o své sebeurčení, nejdříve pod nadvládou Polsko-Litevské unie, po jejímž rozpadu si ukrajinské území rozdělilo Rakousko-Uhersko a absolutistické Ruské impérium, které tvrdě potlačovalo ukrajinské tradice, jazyk a kulturu. Centrem ukrajinského národního a jazykového obrození se stala západní Ukrajina, která byla pod benevolentnější nadvládou Rakouska-Uherska.

Na počátku 20. století vzniklo ukrajinské národní hnutí za sebeurčení a 23. června 1917 byla vyhlášena mezinárodně uznávaná Ukrajinská lidová republika. Nezávislá republika však po 4 letech bojů svou autonomii ztratila a její větší část se roku 1922 stala součástí Sovětského svazu jako Ukrajinská sovětská socialistická republika (USSR) a byla vystavena těžkým zkouškám, z nichž nejtragičtější byl hladomor v letech 1932-33 způsobený neúrodou a cílenou politikou sovětského diktátora Josefa Stalina. Podkarpatská Rus na západě země byla v letech 1919-1939 součástí Československa, ale po roce 1945 byla podstoupena SSSR. Samostatným státem se Ukrajina znovu stala po rozpadu Sovětského svazu v roce 1991.

V roce 2004 došlo po druhém kole prezidentských voleb k tzv. Oranžové revoluci, jak se nazývají události spojené s protesty proti volebním výsledkům, zopakováním druhého kola voleb a následným vítězstvím Viktora Juščenka, jehož uskupení Naše Ukrajina bylo spojené s oranžovou barvou. Juščenko zvítězil nad Viktorem Janukovyčem, kandidátem podporovaným ruským prezidentem Putinem, pro kterého hlasovali převážně obyvatelé východní Ukrajiny, kde se více koncentrují etničtí Rusové. Viktor Janukovyč vyhrál následující prezidentské volby v roce 2010.

V roce 2013 začaly občanské protesty proti vládě prezidenta Viktora Janukovyče poté, co vláda pozastavila dohodu o přidružení Ukrajiny do Evropské unie a rozhodla se navazovat bližší ekonomické vztahy s Ruskem. Několikaměsíční vlna demonstrací známá jako Euromajdan, vedla v roce 2014 ke svržení Janukovyče a vytvoření nové vlády. Na pozadí těchto událostí byla autonomní republika Krym včetně Sevastopolu v roce 2014 anektována Ruskou federací. Tuto anexi Ukrajina a většina zemí světa neuznaly. Na jaře 2014 vypukl v donbaské oblasti ozbrojený konflikt mezi ukrajinskými silami a proruskými povstalci podporovanými Ruskem, který bývá Ukrajinci označována jako „malá válka“.

Od října 2021 se kolem hranic s Ukrajinou začaly koncentrovat desítky tisíc vojáků a vojenské techniky, Kreml tyto informace popíral a prohlašoval je za provokaci. 21. 2. 2022 přednesl ruský prezident Vladimir Putin hodinový projev, v němž uznal nezávislost Doněcké a Luhanské lidové republiky a současně zpochybnil státnost Ukrajiny, kterou označil za integrální součást ruské historie. Ráno 24. 2. 2022 vstoupily ruské jednotky na ukrajinské území pod záminkou ochránit ruskojazyčné občany před šikanou a genocidou ze strany ukrajinské vlády. Ruská armáda cílila nejprve na vojenskou infrastrukturu a letiště, aby mohla postupovat dále do vnitrozemí a zmocnit se důležitých měst včetně Kyjeva, narazila však na tvrdou ukrajinskou defenzivu. Kromě útoků na vojenské cíle dochází během největšího válečného konfliktu na evropském území od druhé světové války také k vraždění civilního ukrajinského obyvatelstva. Přesné počty padlých vojáků a zabitých civilistů nejsou známy, neboť obě strany čísla manipulují. Ruskou invazi na Ukrajinu odsoudilo 141 světových zemí včetně České republiky, na stranu Ruska se postavilo Bělorusko, KLDR, Sýrie a Eritrea; 35 zemí včetně Číny se hlasování zdrželo.

Neoprávněný vpád na autonomní ukrajinské území vyhnal ze země přes 8 milionů uprchlíků, z nichž přes 1,5 milionu přijalo sousední Polsko, 1 milion Německo a 500 tisíc

speciálních víz vydala běžencům Česká republika[17], z nichž asi 360 tisíc, převážně matek s dětmi, setrvávalo na území ČR v srpnu 2023[18]. Rozdělení rodin a situace, kdy se v České republice ocitly jen matky s dětmi bez otců, má jistě vliv na emoční a psychické rozpoložení cílové skupiny této práce, tedy dětí-uprchlíků z Ukrajiny. Z moha matek se staly ze dne na den samoživitelky vychovávající a finančně zabezpečující své děti v cizí zemi.

Muži mohou Ukrajinu legálně opustit, pouze pokud mají tři a více dětí nebo pokud nemohou sloužit v armádě ze zdravotních důvodů. 80 000 ukrajinských mužů se vrátilo z ciziny, aby bránilo suverenitu a územní celistvost Ukrajiny, jiní se naopak pokoušejí ze země ilegálně uprchnout za svými ženami a dětmi. V běžných ukrajinských rodinách zpravidla funguje tradiční model, kdy muž zastává roli živitele rodiny, zatímco žena s penězi hospodaří a stará se o domácnost. Obvyklá je také péče o prarodiče ve stáří, nebo svěření dětí do péče prarodičů, zatímco rodiče pracují. Před válkou nebývalo neobvyklé, že matka i otec opustili velmi malé dítě kvůli práci v České republice a zanechali jej v péči prarodičů, např. do dosažení věku školní docházky. Zatímco dříve byla imigrace z Ukrajiny motivovaná ekonomicky, nyní je jejím hlavním cílem zajistit bezpečný život právě především dětem.

Při sčítání lidu v roce 2001 měla Ukrajina 48,5 milionu obyvatel, z nichž se 77,8 % hlásilo k ukrajinské národnosti, 17,3 % k ruské, 0,8 % k rumunské a 0,6 % k běloruské. Úředním jazykem země je ukrajinština, východoslovanský jazyk psaný cyrilicí. Prvním jazykem 67,5 % Ukrajinců byla v roce 2001 ukrajinština, u 29,6 % (především na východě země) převažovala ruština, většina obyvatel ovládá oba jazyky. Ukrajinská nářečí přecházejí plynule do polštiny a běloruštiny. Zvláštním jevem je tzv. suržyk, smíšený jazyk s převážně ukrajinskou gramatikou a výslovností, silně ovlivněný ruskou slovní zásobou. Od zahájení ruské agrese v roce 2014 Ukrajinci cíleně usilují o obrodu svého jazyka a připomínají si tradiční ukrajinské kulturní a historické hodnoty, popř. přebírají tradice Západu (viz přechod ukrajinské pravoslavné církve na gregoriánský kalendář v roce 2023[19]). Cílem je distanc od ruského agresora, který si na autonomní stát Ukrajina tvoří z historicky-kulturních důvodů nárok.

(Zingerová 2015; Rychlík, Zilynskyj, Magocsi 2022; Koubský 2022)

[17] Aktuální počty ukrajinských uprchlíků [online]. Člověk v tísni. [cit. 2023-9-10]. Dostupné z WWW: <https://www.clovekvtisni.cz/ukrajinska-krize-v-historickem-kontextu-8589gp>.
[18] Návrh novely: Česko připraví speciální program pro dobrovolný návrat ukrajinských uprchlíků 2023 [online]. [cit. 2023-5-10]. Dostupné z WWW: <https://www.novinky.cz/clanek/domaci-navrh-novely-cesko-pripravi-specialni-program-pro-dobrovolny-navrat-ukrajinskych-uprchliku-40441145>.
[19] Ukrajina přesouvá Štědrý den. Kvůli Rusku [online]. Seznam Zprávy [cit. 2024-1-1]. Dostupné z WWW: <https://www.seznamzpravy.cz/clanek/zahranicni-ukrajina-presouva-stedry-den-kvuli-rusku-234795>.

2 Obvyklá psychologická témata cílové skupiny

Děti s odlišným mateřským jazykem (bez specifikace dětí-uprchlíků) mají svá obvyklá témata spojená s životem v cizí zemi a vypořádáváním se s jazykovou bariérou:

„Co děti většinou prožívají:

— různé, často protichůdné emoce (těší se i bojí zároveň);

— kulturní šok (projevující se např. zmateností, frustrací nebo i depresí, přirozenou reakcí je např. uzavření se do sebe a apatie, nebo naopak agrese);

— pocit vykořenění;

— izolace, osamělost;

— pocit bezmoci, zranitelnost;

— únava či dokonce vyčerpání;

— akademické problémy a neúspěšnost;

— tlak na asimilaci;

— vzdor či odmítání (přizpůsobit se, učit se nový jazyk).“ (Bernkopfová, Nosálová, Titěrová, Vágnerová, Vávrová 2019, s. 16)

S dětmi uprchlíků z nacistického Německa pracovala ve 30. letech 20. století v USA průkopnice arteterapie Edith Kramerová. „Děti prožívaly trauma z důvodů vykořenění, trpěly různými poruchami psychiky jako reakcemi na neřešené konflikty a ztrátu identity. Kramerová se přesvědčila, že výtvarná reflexe, především v hlíně, pomáhá těmto dětem zbavovat se strachu, zpracovat prožitá traumata, nalézat nový domov a identitu.“ (Šicková 2002, 2008, 2016)

Bronstein a Montgomery ve své studii z roku 2011 uvádějí, že čtvrtina všech uprchlíků na světě jsou děti. Ženevská úmluva OSN z roku 1951 definuje uprchlíka jako někoho, kdo se z důvodu oprávněných obav z pronásledování kvůli své rase, náboženskému vyznání, národnosti, příslušnosti k určité sociální skupině nebo kvůli svým politickým názorům zdržuje mimo území země, jejímiž jsou státními občany.[20] Běžné zkušenosti uprchlíků mohou zahrnovat mnohočetné ztráty rodinných příslušníků, válku, pronásledování, mučení, násilí a znásilnění. V rámci svého vývoje jsou děti podrobeny různým rizikům nebo stresorům; děti uprchlíků však mají přidané traumatické stresory, které jsou důsledkem nedobrovolné migrace (Bronstein, Montgomery 2011). Gonsalves (1992 in Akthar & Lovell 2018) definuje třífázový

[20] Ženevská úmluva (1951) [online]. [cit. 2023-5-10]. Dostupné z WWW: <https://www.unhcr.org/cz/wp-content/uploads/sites/20/2016/12/Umluva_1951_a_Protokol_1967.pdf>.

model uprchlictví: fáze před útěkem (premigrace), útěk (migrace) a fáze přesídlení (postmigrace). Dětští uprchlíci mohou zažívat kumulativní stres skládáním stresorů dětství s mimořádnými a traumatickými zážitky z nuceného přesídlení. V důsledku toho jsou tyto děti vystaveny většímu riziku psychického stresu než děti, které nejsou uprchlíky (Rutter 1985, 1988 in Bronstein, Montgomery 2011). Psychologické obtíže dětí uprchlíků jsou nejčastěji popisovány jako posttraumatická stresová porucha (PTSD), deprese, emoční nestabilita a problémy chování. Děti jsou poznamenány pre-migračními traumatickými zážitky, jako je odloučení od rodičů, ublížení na zdraví, pobyt v uprchlickém táboře a mučení, popř. vraždy rodinných příslušníků; a postmigračními stresory jako je status azylu a úroveň podpory v nové zemi (Bronstein, Montgomery 2011).

Odborný článek *Art therapy with refugee children: a qualitative study explored through the lens of art therapists and their experiences* (Akthar & Lovell 2018) na základě tematické analýzy semi-strukturovaných rozhovorů definuje pět témat arteterapie s dětmi uprchlíky: (1) dát hlas myšlenkám / vyjádření pocitů (*giving voice*); (2) obnovení důvěry, otevírání ran[21]; (3) sdílení příběhů, léčení bolesti; (4) zkoumání identity, objevování nového já; a (5) porozumění arteterapii. Klíčové aspekty arteterapie s dětmi-uprchlíky byly definovány jako: (1) poskytnutí bezpečného prostoru dětem uprchlíků k léčení a objevování nového já a (2) dávání dětem uprchlíků hlas k vyjádření a sdílení příběhů (Akthar & Lovell 2018).

Lze předpokládat, že při arteterapeutické práci s dětskými běženci z Ukrajiny bude nutné vzít v potaz téma identity, problém komunikace a sebevyjádření, nepřiměřené nároky a nadměrnou zátěž spojené se zvládáním školní docházky v cizím jazyce, pravděpodobné riziko stresu a následků traumatizace, případné projevy agrese a téma kulturních rozdílů.

2.1 Identita

Přizpůsobení se nové kultuře a prostředí je pro dětské uprchlíky nevyhnutelnou výzvou, vyžadující redefinici a rekonstrukci jejich identity (Lemzoudi 2007 in Akthar & Lovell 2018). Zkoumání své identity a objevování svého nového já (new-self) v hostitelské zemi považují Akthar a Lovell za jedno z témat arteterapie s dětskými uprchlíky na základě svého kvalitativního výzkumu z roku 2018.

[21] K otevírání těžkých témat nesmí docházet direktivně či dokonce pod nátlakem, nýbrž zcela spontánně v režii dítěte, když se cítí dostatečně připravené o tématu hovořit.

Pojem identita vyjadřuje „prožívání a uvědomování si sebe samého, své jedinečnosti i odlišnosti od ostatních; soubor rysů, podle nichž je jedinec znám konkrétní skupině," (Hartl, Hartlová 2010, s. 212) přičemž rozlišujeme identitu skutečnou od identity potenciální (Hartl, Hartlová 2010, s. 212). Charakter identity je dynamický, během života proměnlivý, mnohavrstevný díky přibývajícím životním zkušenostem a společenským rolím (vrstvám) a také fluidní neboli tekutý kvůli neustálé nutnosti svou identitu v reakci na životní situace redefinovat (Moree 2015).

Z hlediska vývojové psychologie je téma identity klíčové v předškolním věku a ve věku adolescentním. „V předškolním věku figuruje u dítěte objevení iniciativního Já, kterému se rozšiřují možnosti objevovat svět, hledat své hranice a jednat za sebe jako chlapec či dívka. O silné touze malého dítěte být důležité a přijímané svědčí pseudologia phantastica – bájná lhavost, která se v tomto věku vyskytuje mnohdy jako produkt magického myšlení." (Lhotová, Perout 2018, s. 187) Děti se v tomto období identifikují v rámci hry nebo vymyšlených příběhů s hrdiny, kterými si přejí být. O pár let později, v pubertě a prepubertě, nastává období, které Erikson přímo nazval obdobím identity (Lhotová, Perout 2018). „Adolescence je vrcholem osobního zápasu o identitu a také obdobím nejcitlivějším pro její budování. Identita se ani nedostává darem, není ale ani neodvolatelným rozsudkem, o identitu se zápasí s okolím i se sebou samotným." (Lhotová, Perout 2018, s. 187) S krizí identity, která znamená dezintegraci ve spojení vědomí sounáležitosti a pocitu jedinečnosti, mohou být spojené snížené adaptační schopnosti, poruchy sebezáchovy, sebepoškozování a další poruchy vnímání sebe i svého okolí (Lhotová, Perout 2018, s. 188-190).

Téma vlastní identity, akceptování svého původu, kořenů, kulturních, jazykových či vzhledových odlišností, tak i nalezení svého místa v prostředí novém či aktuálním se nabízí jako jeden z cílů arteterapeutické práce s klienty s migračním osudem. „Arteterapie směřuje k propojování vnějšího světa a vnitřní zkušenosti. Osobní identita je tak prožíváním kontinuity a transformace. Ve výtvarné tvorbě v arteterapii se setkáváme s výtvarným vyjádřením jáských pocitů podmíněných aktuálním stavem bytí se sebou či bytí ve skupině a klíčovými událostmi osobní historie, které jsou zpravidla problematické. Úkolem arteterapie je s využitím výtvarné tvorby redukovat obtíže a směřovat k pocitu vnitřní jednoty a pevnosti já a posílení totožnosti ve smyslu příslušnosti k nějaké kategorii. Podstatou arteterapie je předpoklad, že naše osobní identita, myšlenky, názory, pocity, postoje, hodnoty jsou přístupné a vyjádřitelné skrze výtvarnou tvorbu. Arteterapeut má v terapeutickém vztahu úkol postarat

se o dostatek prostoru k sebevyjádření, podněcovat reflexi a v tomto prostoru pomoci pacientovi vyjádřit se, pojmenovat a pochopit.“ (Lhotová, Perout 2018, s. 184-185) Ve smyslu „být obrazem“ (Lhotová, Perout 2018) je jakákoliv výtvarná a arteterapeutická práce hledáním, nacházením, spatřováním, přijímáním a integrováním své skutečné identity.

U přesídlených jedinců může být problematická ta část identity, která je spojená se státní a kulturní příslušností, což je odlišuje od příslušníků majoritní společnosti, kteří nemají důvod v těchto relacích pochybovat ve smyslu „kdo jsem“ a „kam patřím“. Vzhledem ke složité historii Ukrajiny, která byla z velké části bojem za národní sebeurčení, a vzhledem k dlouhotrvajícím snahám Ruska zpochybnit existenci svébytné ukrajinské národnosti a kultury, tendencím rusifikovat obyvatele Ukrajiny, je pro Ukrajince téma národní identity velkým a křehkým tématem spojeným s ohrožením. Tenkým ledem je používání ruského jazyka, který mnoho Ukrajinců ovládá a pro cca 30 % je dokonce mateřským jazykem (převážně na východě země, který trpí ruskou agresí nejvíce). Pro rusky mluvící Ukrajince může být akceptování svého mateřského jazyka kvůli současné situaci obtížně integrovatelnou částí osobní identity.

Vizuálním symbolem identity spojené se státní příslušností je státní vlajka. K vlajkám mají různé národy různě silný vztah, v některých zemích ji vidíme vlát na každém rohu (např. Švýcarsko), jinde patří pouze na oficiální místa a úřady. Ukrajinci jsou na svůj žluto-modrý státní prapor, symbolizující pšeničné pole a blankytné nebe, velice hrdí. V současné době nám tato barevná kombinace připomíná statečnost ukrajinských obránců a bezpráví páchané na jejím obyvatelstvu. Vyjádření respektu k vlajce příslušníka jiného státu je v symbolické rovině základním gestem uznání země jeho původu a projevení úcty k jeho národní identitě.

Při odhlédnutí od cílové skupiny uprchlíků z Ukrajiny může být komplikované pojetí vlastní národní identity také u klientů patřících k národnosti, která je vnímána v hostitelské zemi negativně a v médiích takto zobrazována (Akthar & Lovell 2018); v současné době jsou v této neméně komplikované pozici ruští imigranti žijící v České republice. Svá specifická témata spojená s národní a kulturní identitou mají při začleňování do české společnosti i ostatní děti s odlišným mateřským jazykem, děti z bilingvních rodin a děti odlišného vzhledu spojeného s jinou barvou pleti. Arteterapie je dle respondentů studie od Akthar & Lovell (2018) způsobem, jak obnovit a vyvolat vzpomínky na domov, případně vytvořit nové vzpomínky, které vytvoří most k budoucnosti v hostitelské zemi.

2.2 Komunikace a sebevyjádření

Jazyková bariéra neumožňuje dětem s odlišným mateřským jazykem plnohodnotné verbální vyjádření v českém jazyce. Někdy chybí slova, někdy odvaha promluvit před ostatními kvůli strachu z posměchu. Bezpečné prostředí je základem pro komunikaci, ve které na pregnantnosti slov a gramatických koncovek až tolik nezáleží. Při komunikaci s dětmi-cizinci se doporučuje upravit svůj verbální projev (ustálené výrazy a fráze, krátké věty, pomalejší tempo řeči, dostatečná hlasitost, správná intonace, výslovnost a artikulace); mnohem významnější roli hrají také nonverbální složky komunikace: výraz tváře, mimika, oční kontakt, gesta, tělesný postoj (Linhartová 2018). Při práci se vzdálenějšími kulturami je ovšem potřeba mít na paměti, že naše obvyklá gesta, výrazy tváře nebo intonace mohou být přečteny jiným způsobem, než jsme zamýšleli (Linhartová 2018). Primitivní komunikační prostředky vedou k zjednodušení výpovědí, k větší přímočarosti a snaze o jednoznačnost.

Exprese výtvarnými prostředky se nabízí jako jedna z možností neverbálního sebevyjádření při limitovaných řečových dispozicích. Výtvarný artefakt v sobě nese nejen vědomou složku, která chtěla být sdělena, ale i tu nevědomou, díky které se dozvídáme o vnitřním uspořádání, prožívání a vnímání autora mnohem více. „Kresba je významný komunikační prostředek a prostředek vyjádření znalostí o sobě (jak člověk sám sebe vnímá a prožívá, jak vnímá a prožívá vztahy ke svému okolí). Jde o specifický druh jazyka, který dokáže nahradit nedostatky běžně používané verbální řeči.“ (Müller in Friedlová, Lečbych eds. 2015) Výtvarná tvorba umožňuje nejen sdělovat příběhy, ale také ventilovat nahromaděné emoční obsahy, což může být u cílové skupiny, která má jiné vyjadřovací možnosti inhibované, velice podpůrné. Nemožnost vyjádřit se dostatečně, komunikovat plynule a bez překážek způsobuje vyčerpání a frustraci. Dlouhodobější prožívání stresu a frustrace z nemožnosti sebevyjádření může vést k rozvinutí deprese.

V arteterapii je umění vnímáno jako primární způsob komunikace (BAAT, 2017 in Akthar & Lovell 2018). Při kvalitativním výzkumu vedeném Zahrou Akthar a profesorem Andrewem Lovellem na základě semi-strukturovaných dialogů se třemi arteterapeuty pracujícími s dětmi-uprchlíky (2018) bylo toto opakováno všemi třemi účastníky výzkumu, kteří rozlišovali dvě cesty, prostřednictvím kterých arteterapie sloužila jako komunikátor pro dětské uprchlíky: Jednak byla arteterapie chápána jako forma vyjádření, v níž bylo umění použito k vizuální a verbální komunikaci, a jednak byla arteterapie vnímána jako most pro komunikaci tam, kde umění pomohlo překlenout propast mezi jazykovými bariérami.

Diagram uveřejněný v článku od Z. Akthar a A. Lovella (2018) k tématu sebevyjádření (*Giving Voice*)[22]

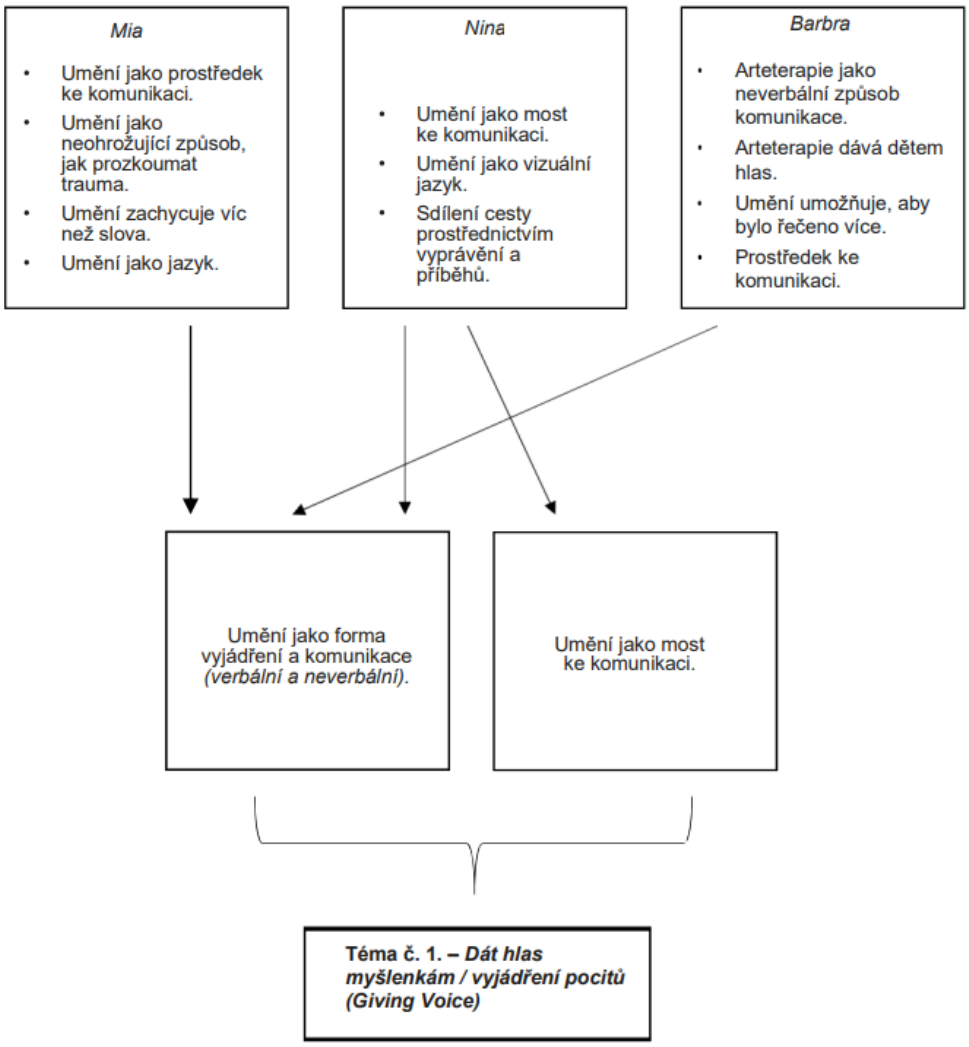

Obrázek 1. Tvoření tématu č. 1.

Ze zkušeností arteterapeutů, kteří poskytli rozhovor pro výše zmíněný článek (2018), vyplývá, že arteterapie poskytuje dětem nástroj, kterým lze neverbálně komunikovat. Používání uměleckých materiálů povzbuzuje jak zkoumání pocitů, tak vzpomínek vynořených z nevědomí a umožňuje nevyslovitelnému, aby bylo odhaleno prostřednictvím uměleckého díla. Umělecké materiály a tvorba obrazu poskytují také další médium pro komunikaci a budování terapeutického vztahu (Akthar & Lovell 2018).

Samotný výtvarný artefakt je po dokončení podnětem k verbální komunikaci: O díle si můžeme povídat, diskutovat, děti mají tendenci se k artefaktům spontánně vyjadřovat. Nabízí

[22] Z anglického originálu přeložila Mirka Lacinová.

se otázka, jak užitečné je pracovat s tlumočníky, pokud verbální komunikace není možná kvůli jazykové bariéře a zhotovený artefakt vyžaduje autorův komentář. Dle Akthar & Lovell (2018) je otázkou, zdali je přítomnost tlumočníka při arteterapii nezbytná, jelikož tlumočení využívali pouze dva ze tří respondentů.

2.3 Nároky a nadměrná zátěž

„Migrace do nové země klade na děti specifické nároky. Vytržení ze známého prostředí, proměna vztahů s nejbližšími, nároky na začlenění v nových sociálních skupinách, očekávání úspěchu ve vzdělávání. To vše samo o sobě znamená náročné úkoly a proces vyrovnávání se se všemi těmito změnami je dlouhodobý. Různé podoby a možnosti akulturace nejsou ovlivněné jen vlastnostmi a podmínkami na straně dítěte, ale i na straně hostitelské společnosti.“ (Burman 2008; Kabancová, Machovcová 2018)

Děti vplouvají často okamžitě, maximálně do 90 dnů po příjezdu, do českého vzdělávacího systému, který je plný zkoušení, testování a známkování, a tak se děti brzy začnou potýkat se školním neúspěchem, který je často důsledkem jejich nedostatečné znalosti vyučovacího jazyka. Hodnocení nově příchozích dětí-cizinců je stále žhavé téma a každá škola i učitel k němu přistupuje odlišným způsobem. Dle doporučení Národního pedagogického institutu by dítě mělo být hodnoceno za svůj individuální výkon[23], nikoliv ve srovnání s ostatními žáky, s čímž mívají problém jak učitelé, tak i spolužáci a jejich čeští rodiče. Dočasnou možností je slovní hodnocení. Období, kdy děti nerozumí dostatečně dobře zadání, výkladu a úkolům v češtině, ač samotnou látku ovládají, může trvat u Slovanů přibližně 1-2 roky, u ostatních jazykových skupin to může být mnohem déle. Porozumět dobře gramatickému systému českého jazyka je pro nerodilého mluvčího velmi náročnou výzvou. Jelikož děti s odlišným mateřským jazykem představují „zátěž“ také pro pedagogy v mateřských, základních a středních školách, nedostává se jim vždy nejvřelejšího přijetí a zacházení.

Ve studii N. Kabancové a K. Machovcové (2018) všichni čtyři dospělí ukrajinští respondenti, kteří imigrovali do České republiky jako děti, uvádějí, že se setkali s nějakou formou šikany ze strany spolužáků, podceňováním své inteligence na základě nedostatečné

[23] Hodnocení žáků-cizinců, kteří nastoupili v průběhu školního roku 2021/22 do základních škol v souvislosti s migrací z Ukrajiny [online]. MŠMT, NPI. [cit. 2023-5-14]. Dostupné z: <https://cizinci.npi.cz/wp-content/uploads/2022/06/Prezentace-MSMT.pdf>.

znalosti češtiny, připisováním neoprávněných stereotypních předsudků a negativních charakterových vlastností (např. že Ukrajinci kradou) a nedostatečnou snahou učitelů tomuto chování ze strany spolužáků zabránit. „Dle respondentů bylo velice těžké se z podceňované pozice vymanit, nicméně se to po nějaké době podařilo, a to vesměs skrz přizpůsobení se podmínkám okolí, což pochopitelně mohlo ubírat na jejich autenticitě, a tak i na sebevědomí. Když měli naši respondenti popsat, jací ve škole byli, volili slova jako slušní, stydliví, přizpůsobiví nebo hodní, … tedy snahu ‚zapadnout´. Druhým možným postupem bylo dostat se ke druhým skrze repertoár vlastních kvalit. Což už tedy vyžadovalo dobrou znalost situace a uvědomění si jednak svých dovedností, jednak jejich ocenění vrstevníky.“ (Kabancová, Machovcová 2018)

Školní neúspěšnost a nepřátelství či dokonce šikana ze strany spolužáků může být pro dítě další traumatickou zkušeností, kterou po nuceném ochodu ze země původu zažívá. Některé děti se kromě vzdělávání v české škole snaží držet krok také s ukrajinským kurikulem a ve volném čase se připojují na online vyučování organizované původní školou. Zvládání učiva v české i ukrajinské základní škole představuje velkou zátěž pro psychické a mentální kapacity těchto dětí.

S ohledem na tuto situaci může být arteterapie podpůrná v obnově duševních sil a zdrojů, nabízí prostor pro relaxaci a uvolnění, umožňuje zažít úspěch a přijetí bez ohledu na jazykovou vybavenost či měřitelnost výkonu. V kontrastu k zažívanému tlaku přizpůsobit se českému kulturnímu prostředí mohou děti v rámci arteterapie projevit také odpor či nesouhlas, například s výtvarným zadáním. Ve skupině dalších ukrajinských dětí, které zažívají v českých školách obdobně těžké chvíle spojené s neúspěchem, tlakem na asimilaci, nepřijetím a případně nepřátelstvím ze strany spolužáků či dokonce učitelů, mohou sdílet své zážitky a frustraci, což může být úlevné. Nové vrstevnické vztahy mohou snížit pocit izolace a osamění a mohou pomoci čelit pocitu nedostatečné hodnoty z důvodu neúspěchu při navazování vztahů se spolužáky z majoritní společnosti a sníženého sebevědomí jako důsledku školní neúspěšnosti.

2.4 Stres a traumatické zážitky

Podle zakladatele psychoanalýzy S. Freuda a jeho žáků je „podstatou traumatu přílišná excitace (stimulace) organismu (mozku), která vede k selhání obranných (regulačních) mechanismů a následnému zaplavení ega (mysli) vnějšími podněty.“ (Pöthe 2022, s. 228) Díky

záznamům z magnetické rezonance víme, že zdrojem této nadměrné stimulace je „psychický stres vyvolaný bezprostředním prožitkem ohrožení života.“ (Pöthe 2022, s. 228) Automatickými reakcemi na ohrožení jsou: boj, útěk a ztuhnutí. Jedná se o obranné strategie, které se uplatňují u každého dítěte s ohledem na jeho věk, typ nebezpečí a také na předchozí emoční zkušenosti s pečující osobou (typ vztahové vazby, tzv. attachment). „V naší době a v našem geopolitickém prostoru, pokud se nejedná o děti z Ukrajiny a jiných válečných oblastí, jsou děti nejčastěji traumatizovány ve své vlastní rodině.“ (Pöthe 2022, s. 242) Dětský psychoterapeut Peter Pöthe zároveň uvádí, že tělesné a psychické týrání a sexuální zneužívání v rodině mají prokazatelně vyšší traumatický efekt než ubližování ze strany neznámého člověka, na němž není dítě existenciálně a citově závislé.

Děti, které přišly do České republiky z Ukrajiny, zažily často strach z bezprostředního ohrožení života válkou, nebezpečí z hrozícího i zažívaného ostřelování a dopadání ruských raket, schovávání se před nálety po zaznění poplašných sirén, prožily také nebezpečnou cestu z válečné oblasti. Traumatizující však mohlo být i „preventivní“ vytržení ze známého prostředí, ztráta dennodenního kontaktu s otcem, prarodiči, kamarády a přesun do cizí země. Zároveň musíme počítat s tím, že děti pocházejí z různého rodinného prostředí a že už jejich původní zázemí nemuselo být ideální. Zkušenost s ohrožením tak mohla být první, nebo se mohla navrstvit na předešlé traumatické záznamy.

Terapie traumatu není snadná a jednoznačná. Je otázkou, kdy a jestli jít přímo k jádru problému; vždy hrozí retraumatizace namísto integrace traumatického zážitku
. Violet Oaklanderová popisuje úspěšné terapie dětí způsobem, kdy svůj potlačený strach, bolest či jiné emoce přímo nahlédly a „odžily“ v terapii, často pomocí nakresleného obrázku nebo práce s hlínou ve spojení s imaginací a vhledy dovnitř do svého těla. „Přistupuji k takové situaci přímo. Vím, že je potřeba trauma otevřít, mluvit o něm, případně jej symbolicky přehrát. Často to dělám pomocí určité desenzibilizace.“ (Oaklander 2020, s. 272) Violet Oaklanderová vychází z předpokladu, že pro děti je těžké sdělit své pocity rodičům, protože se je pokoušejí chránit před zármutkem, a stejně ke složité situaci nebo zážitku přistupují i rodiče: raději o věci nemluví, aby dítěti nepřitížili. Otevření, pochopení a procítění zapouzdřených emocí pak přináší úlevu.

Obdobným způsobem popisuje práci s traumatem i Jaroslava Šicková-Fabrici: „Umělecká exprese, především kresba, může být prvním krokem k prolomení bariéry mlčení o traumatické zážitku. Nejdůležitější je, aby arteterapeut vytvořil atmosféru důvěry a jistoty.

Dítě má dostat svobodu vyjádřit své city. Hněv je jednou z reakcí dítěte na traumatický zážitek. I masivní hněv lze ventilovat v kresbě, malbě, zejména však v práci s hlínou. Hlína je velice vhodný materiál pro svou velkou expresivně vypovídací hodnotu, nese v sobě možnosti pohybu, změny, destrukce i integrace.“ (Šicková-Fabrici, s. 121) Mezi varovné znaky v kresbách a malbách týraných a zneužívaných dětí řadí J. Šicková-Fabrici dezorganizované zobrazení těla, chybějící ruce (neschopnost odolávat násilí), ohraničení, uzavření postavy, neobvyklé použití komplementárních barev tam, kde jsou neobvyklé (hlavně červené a zelené: červené dveře, červená okna, červený déšť), motiv slz, deště a kapek, srdcovité tvary, kruhy a klíny (Šicková-Fabrici, s. 121). Arteterapeutka však velmi varuje před unáhlenou diagnostikou týrání nebo zneužívání dětí pouze na základě výtvarné produkce.

Pro osoby, které přežily trauma, je klíčová role rodiny (Kalmanowitz & Lloyd 2005; Shafai-Palmer 1997 in Akthar & Lovell 2018). Vytváření uměleckých děl může být pro děti cestou, jak sdělit své traumatické zážitky svým pečovatelům; výtvarná tvorba zároveň poskytuje kontext, ve kterém mohou zpracovat a sdílet svůj smutek (Berman 2001 in Akthar & Lovell 2018). Někteří dětští uprchlíci a imigranti však cestou z domovská země ztratí úplně nebo částečně vazby na svou rodinu a komunitu. John Bowlby (1907–1990) považoval vztahovou vazbu (*attachment, připoutanost*) za kritický faktor, který pomáhá dětem vyrovnat se s náročnými situacemi, neboť absence primárního pečovatele deprivuje dítě emocionálně.

Bez významného vzoru mohou děti bojovat o rozvoj pocitu sounáležitosti a „udržení hlasu“ v hostitelské zemi (Bauder 2012; Poteet & Nourpanah 2016 in Akthar & Lovell 2018). Teoretický model, který uznává důležitost sounáležitosti, je teorie „psychologie místa“ od Fullilove (1996; in Akthar & Lovell 2018). Tato teorie popisuje snahu jednotlivce vytvořit si pocit příslušnosti k místu a spojuje s ním tři psychologické procesy: připoutanost, známost a identitu (attachment, familiarity and identity). U dětí uprchlíků může být rozvíjení smyslu pro sounáležitost problematické, protože traumatické zkušenosti mohou podkopat jejich víru v to, jak se život vyvíjí, ovlivňují jejich schopnost rozvíjet důvěru a přesídlit do nového prostředí (Allen et al. 2016; Fazel & Stein 2002; Fernando & Ferrari 2013 in Akthar & Lovell 2018).

Při pokusu o otevření a vyléčení traumatu může dojít k jevu, který léčivý není, totiž k retraumatizaci; ta znamená znovuoživení emocí spojených s původním traumatem, vyvolává nejčastěji silný strach, úzkost, bezmoc a paniku. Silvestr 2022 s létajícími petardami a ohňostroji znamenal pro ukrajinské uprchlíky v České republice připomínku ruských raketových útoků na jejich domovy, což se odrazilo v hromadném kontaktování

psychologických center. Při práci s traumatizovanými dětmi je nutné pokusit se retraumatizaci vyhnout a neoživovat trauma podněty připomínajícími ohrožující události. Retraumatizační potenciál může mít i výtvarná tvorba vyvolávající vzpomínku na traumatický obsah.

2.5 Projevy agrese

Agresí se myslí „nepřátelství; útok, útočné či výbojné jednání vůči osobě, předmětu či překážce na cestě k uspokojení potřeby (reakce na frustraci); biologicky jakákoliv fyzická akce nebo hrozba akcí, kterou jednotlivec zmenšuje svobodu či genetickou způsobilost jiného jednotlivce; agrese může být též potlačena a projevit se krátkodobě podrážděností nebo dlouhodobě psychosomatickými důsledky, může být přesunuta, ritualizována či symbolizována; existují krajní výklady: podle psychoanalýzy jde o pud, podle etologů o součást instinktivní výbavy umožňující přežití.“ (Hartl, Hartlová 2010, s. 18) U člověka jsou rozlišovány čtyři fáze agrese od myšlení, přes verbální napadení, fyzickou manipulaci s předměty až po fyzické napadení druhé osoby.

Peter Pöthe ve své knize *Vývojová a vztahová terapie dětí* upozorňuje na všeobecně přijímaný fenomén, že na „spravedlivý hněv“ mají právo jen dospělí, zatímco agresivní projevy dětí jsou nežádoucí. V českém jazyce se pro dětské vyjadřování agrese, vzdorovitosti a „neposlušnosti“ vůči dospělé autoritě ustálil speciální pojem *zlobení*. „Odsouzení a patologizace dětí s agresivními projevy se často týká nejen jejich chování, ale i prožívání, jako by cítit hněv a prožívat agresivní fantazie bylo něco hříšného a nemocného.“ (Pöthe 2022, s. 132) Agresivní chování je pro dospělé zatěžující a ohrožující, proto se proti němu vymezují, a často právě odsuzovanou agresí. „Fyzické násilí ve formě tělesného trestání je v naší zemi stále široce přijatelným a zákonným prostředkem výchovy dětí.“ (Pöthe 2022, s. 132)

Třemi možnými již zmiňovanými reakcemi na stav ohrožení jsou již zmíněný boj, útěk, zamrznutí (fight, flight, freeze). Děti často utéct ani bojovat nemohou, a tak v obraně nejčastěji ztuhnou či zamrznou. Stav odpojení jedince od vnitřních i vnějších podnětů se nazývá disociace, kdy se dotyčný jeví jako „duchem nepřítomný“, nesoustředěný, dezorganizovaný (Pöthe 2022, s. 134-135) Peter Pöthe dále uvádí, že „tyto děti mají často diagnózu ADHD, ačkoli ve skutečnosti trpí projevy posttraumatické stresové poruchy. Není náhodou, že jedním z hlavních symptomů PTSP je vedle poruch kognitivních funkcí i „porucha chování“ ve smyslu impulzivního auto- a heteroagresivního jednání. Hněv a zlost totiž mobilizují obrannou akci před napadením.“ (Pöthe 2022, s. 135) Agresivní chování ukrajinských dětí může být velice

často součástí posttraumatické stresové poruchy, obzvláště pokud se toto chování objevilo až po příjezdu do České republiky. Zároveň může souviset s prozkoumáváním tématu hranic, prostřednictvím jejich narušování a bránění během vzájemných potyček mezi dětmi.

Při své pedagogické a arteterapeutické činnosti se dětskou agresí zabývá ředitel Masarykovy základní školy ve Kdyni: „Ve škole často pracuji s agresí, s jejím převedením do něčeho přijatelného. Příkladem takové techniky je třeba *přeměna v opak*: žáci pracují na něčem, co nemají rádi nebo k čemu chovají negativní emoce, potom dílo ritualizovaně ničí a vybíjejí přitom negativní energii, a následně z kousků zničeného artefaktu vytvářejí něco, co vnímají naopak pozitivně. Tato technika je vede k tomu, že mohou za určitých pravidel agresi ventilovat, a dokonce ji využít k vytvoření něčeho nového nebo pozitivního. Vede je také k tomu, že na emoce mají jasný nárok a že je dobré je projevovat, jen se učí, jakou formou.“ (Kopta in Kšajt 2015, s. 94) Pavel Kopta na této technice oceňuje, že se při ní děti zbaví napětí, se kterým jinak neumějí pracovat. Pro společensky přijatelné vybití agrese využívá také techniku komiksu, asociační čáranice, imaginace nebo pohádkové příběhy.

Ve skriptech Úvod do speciální výtvarné výchovy od Zbyňka Zichy (1981) se dočteme: „V tvůrčím procesu dochází k umělecké sublimaci. Ta začíná tehdy, jakmile člověk nahrazuje instinktivní impuls vytvářením vizuálních představ a jejich výtvarných ekvivalentů. V procesu výtvarné výchovy a výtvarné tvorby by mělo dojít k odblokování sublimačních kanálů a k převedení sociálních reakcí v konstruktivně tvořivou práci. Umělecká exprese pomáhá uvolňovat potlačený materiál.“ (Zicha 1981, s. 34-35) Zicha uvádí, že důvodem některých poruch chování a delikvence mohou být porušené funkce superega, které selhává při zajišťování přizpůsobení ve společnosti, v důsledku čehož dochází k destruktivním antisociálním činnostem; zároveň klade destruktivní chování do protikladu k tvořivosti. „Vycházíme z předpokladu existence latentních tvořivých sil v každém individuu a jako cíl postulujeme nutnost uvolnit tyto tvořivé síly pro seberealizační tendence osobnosti. Výtvarná činnost umožňuje individuu svobodnou a dobrovolnou krystalizaci emocí a zajišťuje mu sebeovládání. Cílem se stává citová zaangažovanost tvořícího. Tvořivá umělecká činnost je integrujícím činitelem osobnosti, a to proto, že člověk tvořící je v každém okamžiku tvorby plně integrován. Všechny složky jeho psychiky jsou angažovány v tvorbě. V tvořivé výtvarné činnosti, jako v oblasti, která spadá do představové činnosti, dochází k integraci formálních prvků pod hladinou vědomí, která je nutná k psychické rovnováze.“ (Zicha 1981, s. 34)

Výtvarná činnost má dle Zichy představovat protipól tlaku, který klienti zažívají v běžném životě, tvorba má poskytovat možnost odreagování a sleduje psychohygienické cíle.

Agresivní chování může mít u dětí mnoho podob a příčin. Dětští uprchlíci se mohou projevovat agresivně v reakci na pobyt v cizojazyčném prostředí s ohledem na specifickou migrační minulost těchto dětí. Agresivní chování uprchlíků z Ukrajiny musíme dávat do souvislosti s jejich nesouhlasným postojem k situaci, ve které se ocitají: jejich zemi napadla ruská armáda, odešli do cizí země, kde se mluví jiným jazykem a píše odlišným písmem, musí chodit do školy, plnit české školní povinnosti a často zároveň absolvovat učivo ukrajinské základní školy na dálku, aniž mají čas účastnit se online výuky kvůli docházce do české školy. Na tuto situaci, která se může dětem jevit jako velice nespravedlivá, mohou být ukrajinští školáci celkem pochopitelně naštvaní. Směr hněvu na tuto situaci se ovšem zákonitě míjí s jejím původcem (ruský agresor), a tak je pro vybití vnitřní agrese vybrán náhradní cíl: zlá česká škola, čeští učitelé, autority, spolužáci, ubytovatelé atp. Když se setkáme se vzteklým, naštvaným, nespolupracujícím dítětem, máme tendenci vzít si jeho chování osobně a cítit se ukřivděně, neboť my přeci pomáháme, dáváme, chráníme; můžeme se však stát hromosvodem pro vztek širšího a hlubšího obsahu. Neměli bychom zapomínat, co všechno tyto děti ztratily nebo opustily a co po nich v tak krátké době po vyhnání z jejich domovů vyžadujeme.

2.6 Kulturní rozdíly a multikulturalita

Proces přizpůsobení se nové kultuře a prostředí se nazývá *akulturace*, během níž se nově definuje a rekonstruuje identita nově příchozích dětí (Lemzoudi 2007 in Akthar & Lovell 2018). Arre Dondo-Dowdův (1981) model akulturace zahrnuje pět klíčových fází: (1) fascinace, která zahrnuje pocit euforie ve světle nové kultury; (2) nepřátelství vůči hostitelské kultuře, během níž jsou každodenní činnosti vnímány jako krize; (3) přizpůsobení, během něhož jedinec začíná rozumět hostitelské kultuře spolu s udržováním pocitu sebe sama; (4) skutečný bikulturalismus, během kterého je možné vidět pozitivní i negativní aspekty hostitelské kultury; a (5) kulturní šok a nové nastavení, které znovu zahrne domácí kulturu jednotlivce v novém prostředí. Během tohoto přechodného období je zásadní terapeutická podpora, protože uprchlíkům poskytuje příležitost prozkoumat a pochopit sama sebe v jejich novém okolí (Dokter 1998 in Akthar & Lovell 2018).

„Berry a kol. (2002) na proces akulturace jednotlivce nahlíží s ohledem na míru zapojení do života v nové společnosti a na současné udržení náležitosti ke kultuře původní. Rozlišuje tak čtyři strategie:

- Asimilace je charakterizovaná snahou splynout s majoritní/hostitelskou společností, dochází k potlačení původní kulturní příslušnosti.
- Integrace se vyznačuje paralelní snahou poznat novou, pozitivně oceňovanou kulturu, stejně tak jako zachovat kulturu původní, též vnímanou pozitivně.
- Separace je charakterizovaná tendencí k izolaci a stažení se do své původní kultury, která je hodnocena výše než kultura nová.
- Marginalizace znamená slabý vztah k oběma kulturám.“ (Kabancová, Machovcová 2018)

Enkulturace je naopak termín označující proces vrůstání do vlastní kultury, osvojování dovedností, znalostí a chování, které jsou pro tuto kulturu typické (Čeněk et al., 2016; Vedder & Horenczyk, 2016 in Kabancová, Machovcová 2018). Děti se ve školním prostředí a při organizovaných volnočasových aktivitách většinou setkávají s procesem akulturace, neboť vzdělávání a dětské kroužky probíhají ve stylu majoritní české kultury. Proces enkulturace je odkázán do soukromých sfér v rámci rodiny nebo komunity. V rámci adaptačních skupin pro ukrajinské uprchlíky byly podpořeny oba principy, akulturační i enkultrurační, v různém poměru podle typu vedení českým, resp. ukrajinským pedagogem, vychovatelem, psychologem či terapeutem.

II. Praktická část

Cíl práce

Kvalifikační práce je koncipována jako kazuistická, obsahuje čtyři případové studie dětí, které navštěvovaly po dobu jednoho roku jedenkrát týdně volnočasovou aktivitu zaměřenou na arteterapeutickou podporu dětí uprchlých před válkou z Ukrajiny. Sledována byla především možnost uplatnění postupů projektivně intervenční arteterapie a vztahové terapie. Autorka práce se pokusila popsat specifika arteterapeutické práce s dětmi-cizinci během adaptačního období, kdy se děti ocitají vytržené ze svého původního prostředí a pokoušejí se začlenit v nové zemi, překlenout jazykovou bariéru, získat nové kamarády a redefinovat svou identitu. Praktická část je rovněž pokusem o vytvoření metodiky využitelné při práci s dětmi-cizinci během tohoto přechodového období. Artefakty prezentované v praktické části vznikly při skupinové práci s dětskými ukrajinskými válečnými běženci pod vedením autorky této práce a jsou použity se souhlasem zákonných zástupců dětí.

3 Arteterapie s cílovou skupinou

3.1 Arteterapeutické přístupy a záměry

Při práci s dětskými uprchlíky z Ukrajiny byly využívány metody skupinové arteterapie ve smyslu „art for therapy“ v kombinaci s intervenční a projektivní arteterapií - „art psychoterapie“ (Komzáková 2015 in Jedlička). „Přístup art for therapy je založen na premise, že reálná výtvarná činnost s konkrétními výtvarnými médii a technikami má celostní účinek, který ovlivňuje psychické (kognitivní a afektivní) procesy v člověku a má přímé dopady na stav a funkce jeho těla, “ zatímco „art psychoterapeutický přístup je založen na kombinaci (1.) výtvarného tvůrčího procesu (2.) arteterapeutické interpretace tvorby a vzniklého vizuálu a (3.) následné verbální integrace/mentalizace zkušenosti z arteterapeutického procesu do osobního životního příběhu klienta“ (Komzáková 2015 in Jedlička). Při práci byla využívána dynamika skupiny při vzájemné podpoře, sdílení a náhledech na artefakty ostatních členů ve skupině. Některé aktivity byly přímo založené na vzájemné spolupráci dětí, nebo byl aspekt spolupráce a sounáležitosti podpořen při závěrečné reflexi (seřazení obrázků pohádky do chronologického příběhu; hledání výtvarných souvislostí; skládání artefaktů znázorňující ostrovy dětí do jednolité mapy).

Obr. 1: Závěrečná reflexe s úkolem propojit jednotlivé artefakty představující Ostrovy bezpečí: hledání výtvarných momentů, které na sebe navazují, reflexe pocitů, jestli se to "mému ostrovu líbí", jestli je umístění a propojení pro autora příjemné atp.

U cílové skupiny dětí-cizinců a dětí-uprchlíků může být arteterapeut vnímán obtížně vzhledem k okolnostem pobytu v hostitelské zemi. Pokud se například rodina dítěte nachází v obavách o povolení k pobytu či obdržení azylu, může být arteterapeut vnímán jako někdo, kdo se může podílet na rozhodnutí o vyhoštění ze země (Akthar & Lovell 2018). V každém případě český arteterapeut pro děti-cizince představuje autoritu zastupující majoritní společnost, ne-li celý český stát, se všemi jejich možnými obavami z neporozumění, nepřijetí, z cizosti a odlišnosti, stejně jako s nadějemi v ochranu a spojenectví. V této konstelaci se zároveň skýtá velký potenciál arteterapie s dětmi-cizinci. (Odlišnou situací je, pokud arteterapii poskytuje osoba stejné národnosti v cizí zemi, tedy kdy klient i terapeut jsou cizinci a sdílí podobné zkušenosti spojené s migrací a přesídlením.)

Důležitým záměrem arteterapeutických setkání bylo podpořit a ocenit každé dítě ve své jedinečnosti, poskytnout mu pocit přijetí a bezpečí. Setkání byla místem pro svobodné výtvarné sebevyjádření v mantinelech respektujícího přístupu k ostatním členům skupiny.

3.2 Průběh skupinových setkání

Skupinová arteterapie pro děti-uprchlíky z Ukrajiny se konala v pravidelném intervalu jeden krát týdně v délce 90 minut. První běh skupinové arteterapie pro děti začal v dubnu 2022 a trval do srpna 2022. Od října 2022 do října 2023 se arteterapie konala na jiném místě pro dvě skupiny dětí rozdělených podle věku (5-8 let a 8-12 let). Arteterapie fungovala jako dobrovolná odpolední aktivita přístupná všem dětem, které přišly do ČR z Ukrajiny po 24. 2. 2022. Aktivita se potýkala s velkou fluktuací dětí – některé přišly jednou, jiné párkrát, některé se vytratily po několika měsících docházení. S několika dětmi, které arteterapii navštěvovaly pravidelně a dlouhodobě, se podařilo vytvořit terapeutický vztah a podmínky pro jejich individuální podporu skrze výtvarnou tvorbu.

Setkání měla pravidelnou strukturu, která měla za cíl zajistit bezpečnou atmosféru a předvídatelný průběh. Každá skupina začínala „rituálem“ v kruhu na zemi, kdy jsme si vzájemně připomněli svá jména, věk a ročník základní školy s využitím kolujícího plyšového medvídka. Následně každé dítě obdrželo malý obdélník papíru (10 x 7 cm) s úkolem vyjádřit jednou až dvěma barvami pastelek či fixů, jaký má dneska den. Nebylo nutné obrázek verbálně popsat, při nedostatku slov (ať už z důvodu jazykové bariéry či obtíží vyjádřit pocity) stačilo říct: „Dneska mám žlutý den.“ Edukačním cílem této aktivity bylo osvojení si názvů barev v češtině; diagnostickým cílem zjistit barvovou preferenci a emocionální rozpoložení dětí, terapeutickým záměrem bylo naladit se na aktivitu, kde barvy a tvary budou mít symbolickou schopnost sdělovat příběhy a pocity ostatním. Důležitým aspektem úvodní aktivity byla také snadná splnitelnost a zajištění úspěšného zvládnutí pro každé dítě.

Obdobný úvodní kroužek doporučuje i Judith Aron Rubinová, která uvádí, že rozehřívací aktivity mají vždy dvojí účinek; jednak jde o snížení soustředění na sebe sama, na svou úzkost či nejistotu z neznámého prostředí a jednak uvolnění osobní kreativity. Rubinová nabízí i jiná „rozehřívací“ cvičení, například krátkou abstraktní kresbu, u níž je díky krátkému časovému limitu podpořena spontaneita a redukována úzkost z výsledného produktu (Rubin 2005, s. 220-221). Těmto cílům a záměrům odpovídají i spontánně pokreslené kartičky vytvářené v úvodu arteterapeutických setkání s ukrajinskými dětmi.

Obr.2: Úvodní kroužek - tvorba kartičky na téma: "Jaký mám dneska den, jak se dnes cítím."

Někdy byl úvodní kroužek obohacen o práci s projektivními kartami Dixit, což se osvědčovalo zejména, pokud následovala asociační akční technika: Pokud se v abstraktní malbě či kresbě nedařilo zahlédnout konkrétní tvar či figuru, zpravidla se v ní objevil motiv z předtím vybraného projektivního obrázku (viz obr. 4 a 5). Úvodního kruhu a sdílení jsme se aktivně účastnily také já a interkulturní pracovnice Kateryna Puiu (vzděláním psycholožka), případně vypomáhající dobrovolnice, čímž jsme se snažily přispět svou vlastní autenticitou a sounáležitostí a narušit tak dojem testování z pozice autorit.

Obr. 3: Výběr projektivní karty Dixit.

Obr. 4: Asociační technika dokreslování rozfoukaných barevných skvrn; tuš, pastelky, fixy, A3; 7. 12. 2022. Sedmiletá dívka v abstraktních skvrnách našla králíka, stejně jako ji tato zvířata zaujala na kartách Dixit během úvodního kruhu.

Obr. 5: Asociační technika dokreslování rozfoukaných barevných skvrn; tuš, tužka, A3; 7. 12. 2022. Inna (7 let) nemohla v abstraktní kompozici dlouho nalézt konkrétní tvar. Nakonec objevila tanečnici ve stejné póze, jakou zaujímá baletka na kartě Dixit, kterou si vybrala během úvodního kruhu. Dívka je pohybově nadaná, má ráda gymnastiku.

Zadání tématu probíhalo v kroužku na zemi a bylo zpravidla přeloženo i do ukrajinského jazyka. Někdy proběhla krátká imaginace se zavřenýma očima nebo evokace tématu za použití pohybové etudy. (*Představíme si, že jsme semínko, a to semínko klíčí a roste, až z něj vyroste strom a ten namalujeme.*) Jindy k tématu proběhl kratší rozhovor, brainstorming, vznikla myšlenková mapa, byl poskytnut prostor pro nápady a dotazy. Nová technika byla zpravidla předvedena názorně: např. foukání brčkem do barevných skvrn nebo začernění čtvrtky uhlem a následné gumování při tvorbě tzv. uhlové rezervy. Pokud nebyla technika předem určená, mohly si děti výtvarné médium zvolit samy z nabídky vodovek, temper, olejových a klasických pastelů, pastelek a fixů. Velikost papíru si děti určovaly samy podle toho, na jak velký formát se cítily nebo dle svého aktuálního záměru. Poskytovala jsem jim svobodu a důvěru odhadnout své aktuální síly a představy. Nerozhodnému dítěti jsem s výběrem velikosti čtvrtky pomohla s ohledem na jeho předešlé zacházení s formátem – zdali mu byl těsný, nebo se v něm naopak ztrácelo.

Během tvorby jsem nabízela technickou podporu, pokud bylo potřeba pomoci s kresebným, kompozičním či barevným řešením obrázku, kterou vnímám symbolicky jako podporu terapeutickou. Průběžně jsem také projevovala zájem o obsah vznikajících artefaktů. Do obrázků dětí jsem zasahovala spíše výjimečně, svůj návrh či doporučení jsem zpravidla předvedla na zvláštní papír, aby si autor mohl vybrat, zda jej ve svém díle uplatní, nebo ne (např. lazurní použití plošné barvy na obloze, tvar oka, rtů, nosu, ruky apod.). Pokud jsem měla důvěru a svolení, zasáhla jsem přímo do obrázku – zpravidla v případě, že bylo dítě bezradné nebo se obrázek vymykal jeho kontrole a vzdaloval od původní představy (rozpitá barva, nechtěná skvrna, nežádoucí odstín).

Závěrečných 10-15 minut jsme věnovali společné reflexi vzniklých děl rozložených na zemi. Při závěrečné výstavě jsem se snažila projevit zájem o dílo každého autora, ocenit zajímavé, zdařilé, originální či inovativní prvky. Některé děti popisovaly svůj obrázek spontánně pouze v průběhu tvorby, při závěrečné reflexi jim stud nedovolil hovořit o svém díle před ostatními; i proto jsem se o obsah obrázků zajímala i v průběhu a při závěrečné reflexi případně autora zastoupila.

Spatřit své dílo v kontextu ostatních děl a zároveň se „nechat vidět“ je podstatným a zároveň předem očekávatelným momentem každého arteterapeutického setkání. Pokoušela jsem se, aby závěrečná reflexe byla kreativním zážitkem sama o sobě, vyvolávala diskusi, případně obsahovala i další hravé úkoly: u portrétů jsme diskutovali o jejich pohlaví, hledali

jsme ten nejmladší, nejstarší, nejveselejší, nejsmutnější či nejnaštvanější obličej; při zpracování příběhu jsme řadili obrázky chronologicky jako animovaný film; na malbách krajiny nebo města jsme si všímali, které obrázky na sebe navazují; hledali jsme vtipné nebo zvláštní momenty. Závěrečná reflexe si kladla za cíl obohatit vnímání dětí při percepci výtvarného díla o další kvality, než jsou povedený-nepovedený, hezký-ošklivý, zajímavý-nudný. Soustředili jsme se na výraz, emoci, obsahové sdělení včetně vnitřních paradoxů a nesrovnalostí; všímali jsme si, jestli je obrázek pro autora typický, podobný předchozím, nebo přináší nové téma či způsob zpracování. Pozitivně jsem hodnotila dokončenost obrázku, ať už souvisela s rychlým, expresivním gestem či soustředěnou prací.

Obr. 6: Uhlová rezerva s dětmi 6-12 let. Závěrečná reflexe patřila zkoumání výrazů, emocí, hádání věku a určování pohlaví jednotlivých obličejů.

Obr. 7: Sedmiletá dívka malovala Pegase, ale kvůli rozpití oka se jí nepodařila hlava bájného zvířete a v obrázku nechtěla dál pokračovat. Následně nakreslila hlavu jelena s lidskými rysy. Když jsem obrázky spojila, velmi ji to rozesmálo.

Obrázek 8: Malby krajiny osmiletého chlapce vytvořené během jedné lekce na sebe barevně i obsahově navazují.

Zajímala jsem se také o reflexi průběhu tvorby – zda děti technika bavila, jestli se jim pracovalo dobře, zdali se jim líbilo téma. Toto mi bylo většinou zřejmé z průběžného pozorování výtvarného tvoření i z výsledného díla, ale snažila jsem se projevit o tyto pocity zájem a také je zvědomit pro autora. Děti často spontánně přinášely nápady k obrázkům ostatních – asociovaly, všímaly si zajímavých nebo nečekaných detailů, nabízely řešení. Rozvíjely tak nejen své výtvarné cítění, ale také empatii vůči ostatním členům skupiny.

3.3 Tlumočení

Při našich arteterapeutických setkáních pro dětské ukrajinské uprchlíky byla většinou přítomná interkulturní pracovnice původem z Ukrajiny, která vládne jak ukrajinštinou, tak ruštinou, a tak se mi díky překladu dostávalo zevrubnější reflexe artefaktu či překladu toho, co si děti během tvorby sdělovaly mezi sebou. Z rodinných a zdravotních důvodů bývala interkulturní pracovnice poměrně často nepřítomná, a tak se komunikace mezi mnou a dětmi odehrávala pouze v češtině, zatímco děti mezi sebou mluvily svým mateřským jazykem (ukrajinsky, rusky). Díky spolupráci s interkulturní pracovnicí jsem se také dozvěděla, kterým jazykem jaké dítě mluví.

Některé rusky mluvící děti, zpravidla z východní Ukrajiny, která je válkou sužována nejvíce, svou mateřštinu považovaly za ukrajinštinu – tvrdily, že mluví ukrajinsky, protože jsou Ukrajinci. Vše ruské odmítaly, nebyly si vědomy, že mluví rusky. Snažila jsem se průběžně vnášet téma, že je v pořádku mluvit rusky a být Ukrajinec či Ukrajinka (podobně jako mluvit francouzsky a být Belgičan, Švýcar či Kanaďan). Jeden starší hoch měl naopak od matky zakázané přihlásit se na ruštinu jako cizí jazyk ve škole, ač by mu to velice ulehčilo jeho jinak neúspěšnou školní situaci.

Díky ustálené struktuře a vizuální povaze arteterapeutického procesu nebyl problém absolvovat úvodní kruh, zadat téma, předvést techniku a průběžně pomáhat či intervenovat během procesu tvoření bez pomoci tlumočníka. Komplikovanou částí arteterapeutického působení při práci s dětmi s odlišným mateřským jazykem byl však reflektivní dialog nad vzniklým dílem, který byl hlavně zpočátku často omezen jen na výčet podstatných jmen, popisujících zobrazené objekty. Slovesa byla často předváděna pantomimicky, mnoho sdělení zůstalo ztraceno v překladu, který se jevil příliš komplikovaný a stresující pro autora, a tak jsem na něm nelpěla a jen obrázek co nejvřeleji přijala. Během reflektivního dialogu se často snažily spontánně překládat děti, které uměly česky lépe než autor, jehož znalost češtiny narážela na své limity. Tento způsob, kdy jsme se všichni společně snažili o vzájemné porozumění, mi připadal velmi silný a v symbolické rovině také velice terapeutický.

4 Kazuistiky

Uvádím kazuistiky čtyř dětí, s nimiž jsem měla možnost arteterapeuticky pracovat od října 2022 do října 2023 v rámci skupinových setkání; se dvěma dětmi jsem se potkala již v létě 2022 během předcházející aktivity pro děti z Ukrajiny. Děti jsem pro kazuistiky vybrala kvůli viditelné potřebě posunu a potenciálu ke změně v jejich tvorbě, která naznačovala průchod psychicky náročným obdobím, ne-li přímo krizí. Rozmanitost typů jejich osobností, výtvarného vyjadřování, osobních příběhů a rodinného zázemí si klade za cíl nastínit různorodost zvolené cílové skupiny. Příznačné je, že děti, které jsem pro kazuistiky vytipovala již v říjnu 2022, byly zároveň do budoucna nejstálejšími a nejvěrnějšími návštěvníky arteterapie. Dokládá to, myslím, navázání vztahu, který byl od počátku oboustranně vnímaný jako důvěrný, silný, prospěšný a léčivý. Kvalita a autenticita vztahu klient-terapeut se ukazuje jako zásadní pro poskytování arteterapeutické podpory a pro umožnění pozitivních změn.

Jména dětí jsou v zájmu zachování anonymity změněna.

4.1 Ivan, 11 let

Ivan je chlapec z Charkova, jehož rodina zažila kruté bombardování na začátku ruské invaze. Od 24. února 2022 odpoledne se Ivan se svou sestrou Innou (viz další kazuistika), matkou a otcem skrývali ve sklepě u příbuzné v centru města, jelikož jejich dům na severním okraji Charkova sklep neměl. Vyrazili z domova jen s jednou taškou v domnění, že se za pár hodin vrátí domů, to se ale už nikdy nestalo. V úkrytu strávili týden a poté podnikli nebezpečný útěk do Česka pod ruskou palbou, v kupé pro 4 osoby cestovalo 16 lidí s omezeným množstvím vody a jídla. Otec se s dětmi a manželkou rozloučil na nádraží a jel do bytu vysvobodit milovaného kocoura Simbu, který se několikrát stal námětem obrázků obou sourozenců. Tatínka od té doby děti neviděly. Jejich matka se mi svěřila, že žije v dennodenním strachu o něj a další blízké, mnoho známých a příbuzných už ve válce ztratili. Každé pípnutí telefonu pro ni znamená zděšení, že se někomu něco stalo. Matka se snaží, dle svých slov, zahánět negativní myšlenky prací: v září 2022 nastoupila do pražské základní školy, kam chodí její děti, jako asistentka pedagoga pro ukrajinské žáky, přivydělává si prací v kuchyni. Na Ukrajině pracovala jako pedagožka v mateřské škole. Trojice bydlí v ubytovně s dalšími ukrajinskými uprchlíky.

Ivan se na začátku našich setkávání projevoval nesebevědomě, mile, slušně, rozvážně, přemýšlivě a pokorně. Zpočátku působil velmi nejistě, ale poměrně brzy se mezi námi vytvořil důvěrnější vztah. Ivan dával najevo, že se mu na arteterapii líbí, na obrázcích mu velmi

záleželo, svěřoval se mi s těžkostmi ve škole i doma, byl zjevně vděčný za mé pochopení a podporu. Snažil se mi všelijak pomáhat při úklidu, vesele se se mnou vítal a dlouze loučil. Před nástupem do školy se jeho tvorba jevila ještě poměrně suverénní. Obrázek oblíbeného zvířete (obr. 9) vznikl v létě 2022: pes „je zahnán do kouta“ a usmívá se, patrná je také kombinace profilu a zobrazení en face. Okolní červená barva odkazuje na téma vitality, životní síly, odvahy, akceschopnosti, popř. agrese.

Obr. 9: Ivan, 11 let – Oblíbené zvíře: pes; kombinovaná technika, A3; srpen 2022

Významným znakem tohoto chlapce je koktavost. Balbutismus se objevil poprvé v jeho čtyřech letech, kdy byl napaden psem. Díky následné práci logopedů a psychologů se mu, dle slov matky, podařilo koktavosti téměř zcela zbavit a zakoktal se jen výjimečně. Ovšem po zážitku ruských útoků na své rodné město se koktavost vrátila v mnohem větší míře, chlapec prý nebyl schopný vydat ze sebe téměř ani slovo. Koktavost se projevovala ve stejné míře v češtině i v jeho mateřštině, kterou je ruština.

Ivan měl tu smůlu, že se v České republice dostal do třídy, kde paní učitelka nově příchozí děti z Ukrajiny známkovala stejně jako české žáky. Několikrát přišel na arteterapii a vyjmenoval mi, kolik čtyřek a pětek ten den dostal – dítě v 6. třídě po dvou měsících v cizí zemi! Vedle české školní docházky se chlapec pokoušel zvládat na dálku učivo ukrajinské školy. Toto je opravdu nad síly 11letého dítěte. Nadměrné nároky, které jsou na chlapce kladeny, a neschopnost těmto požadavkům dostát se projevily v obrázcích, kde zvládnutí celého formátu

papíru se zdá být nad jeho síly (obr. 10, 11, 14). Nepatrnost postav oproti formátu papíru se začaly objevovat s nástupem do školy po prázdninách 2022. V arteterapeutické rovině jsem se snažila neklást na chlapce další nároky, např. požadováním příliš velkého formátu papíru, a poskytnout mu podmínky pro úspěch a radost z tvorby.

Obr. 10: Ivan, 11 let – Co mám rád: kocour Simba, který zůstal v Charkově, vlajka a kreslení; pastelky, A3; 5. 10. 2022

Obr. 11: Ivan, 11 let – Začarovaná rodina; pastelky, A3; 12. 10. 2022

Na kresbě *Začarované rodiny* (obr. 11) vidíme Ivana jako nejmenší zvíře, skrčeného zajíčka, poblíž se nachází jeho sestra ovce, uprostřed otec jako medvěd, který se na něj ovšem nedívá, a nalevo je vyobrazena matka jako velká orlice, na kterou všichni upírají své zraky. Zřejmá je hieratická perspektiva v zobrazení matky. Slunce v levém horním rohu zvýrazňuje mateřskou úhlopříčku, na stejném místě najdeme slunce i na obrázku stromu (obr. 12). S formátem A2 si v případě malby stromu Ivan zdatně poradil, i tak působí strom jaksi deformovaně, zmateně a zatíženě (krmítkem). Červená jablka jako symbol života, vitality a síly leží odevzdaně na zemi.

Obr. 12: Ivan, 11 let - Strom; vodovky, A2; 19. 10. 2022

Obr. 13: Ivan, 11 let - Perníková chaloupka; vodovky, A3; 26. 10. 2022

Na obrázku *Perníkové chaloupky* je patrná Ivanova „dobrá vůle“ a možný pocit odstrčení ženskou autoritou a svou sestrou, která zaujala jeho místo. Počátky Ivanových řečových problémů spadají přibližně do období, kdy se narodila jeho sestra Inna. Je možné, že se jedná o nezpracovaný šok ze sestřina narození, které mu zákonitě sebralo plnou pozornost pečující osoby a prostor pro sebevyjádření. Ivan nejspíše zvolil cestu sebepotlačení namísto souboje o pozornost. Jeho řečová vada může být zároveň způsobem, jakým si tuto pozornost, prostor, čas a péči podvědomě vydobývá.

Výtvarné artefakty tohoto chlapce působí, jako by je malovali dva různí kluci. Jednou je obrázek dokončený, plný barev se zdařilou a sebevědomou kompozicí, jindy se na nedokončeném artefaktu krčí drobná postava či zvíře a zbytek čtvrtky zůstává prázdný (viz obr. 10, 14). Ivan byl z nedokončených obrázků frustrovaný, vyžadoval více času, já jsem z jeho nehotových děl také neměla dobrý pocit. Jelikož Ivanovi neustále chyběl čas, nabídla jsem jeho mamince, aby zůstával na arteterapii přes dvě lekce, tedy celkem 3 hodiny, a měl více času na dokončení svých propracovaných kreseb a maleb. Ivan byl z mé nabídky nadšený a chápal ji jako určité privilegium. Tento režim trval přibližně tři měsíce; od února se na arteterapii přihlásily nové děti, takže už jsem neměla prostorovou ani fyzickou kapacitu věnovat Ivanovi

více času než ostatním. Tato dočasně zvýšená časová dotace se osvědčila a přinesla své ovoce: Ivan získal více prostoru pro svou tvorbu a úspěšně dokončené obrázky mu způsobily radost; mohl strávit delší čas odpočinkem od školy a rozvíjením tvořivost v prostředí, kde se cítil dobře a bezpečně; byl mu poskytnut pocit výjimečnosti a důležitosti vytvořením speciálních podmínek a v důsledku (snad) získal větší důvěru v sebe i v okolní svět.

Obr. 14: Ivan, 11 let - Helloween; tužka, vodovky, A2; 2. 11. 2022

U Ivana jsem zvolila zcela individuální přístup, neboť obrázek během 90 minut a následně ani ve dvojnásobném čase nestíhal dokončit. Rozhodla jsem se poskytnout mu tolik času na dokončení, kolik bude potřebovat. Ivan pak po několik týdnů postupně pracoval na svém ukrajinském vojákovi (obr. 15). Velice zaujatě, pečlivě míchal barvy, kombinoval prostředky (tužka, fix, vodová barva, pastel) a velmi pomalu postupoval v tvorbě, jako by obrázek ani nechtěl dokončit. V průběhu jsem se snažila být technickou oporou, ale ze zobrazení války jsem měla velký respekt, nevěděla jsem, co se v chlapci odehrává, co všechno mu obrázek připomíná. Obávala jsem se retraumatizace nebo vyvolání příliš silných emocí. Formou rozhovoru jsem intervenovala ohledně použití červené či oranžové barvy, neboť obrázek měl tendenci ladit se pouze do modro-žluta na pozadí šedého spáleniště, ač Ivan hovořil o vybuchujících bombách v dáli. Voják projevuje opět především „dobrou vůli“ a (kompoziční) statičnost – jedná se o sebepojetí autora jako „vojáka v záloze“. Výrazná ústa odkazují na problematiku spojenou s touto částí těla (viz řečová vada znovuaktivovaná při ruských náletech), několika dětem připadal obličej kvůli ústům jako ženský. Dokončení obrázku a obdiv některých dětí, především chlapců, přinesly Ivanovi pocit úspěchu a hrdosti na svůj výkon.

Obr. 15: Ivan, 11 let – Ukrajinec; kombinovaná technika, A3; 9. 11. - 7. 12. 2022

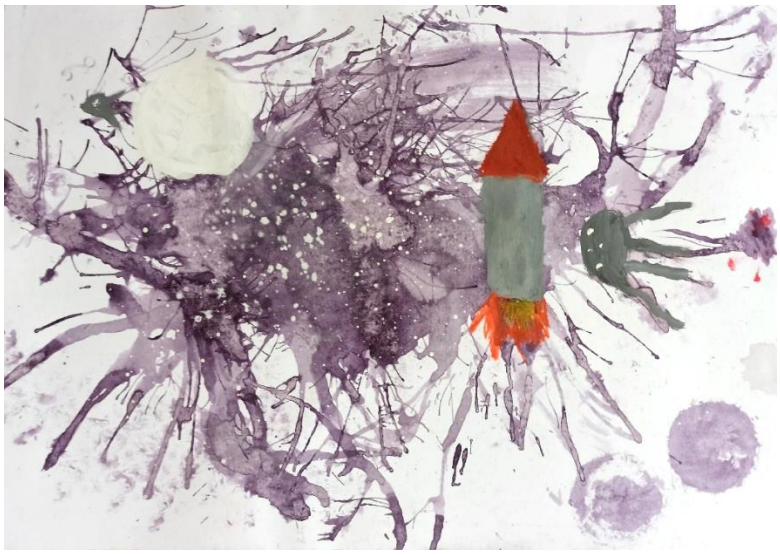

Obr. 16: Akční foukaný akvarel; kombinovaná technika, A3; 7. 12. 2022

Při několika následujících setkáních již Ivan pracoval na stejném tématu jako ostatní děti a začal stíhat dokončovat zadání stejně s nimi. Vznikl například foukaný akční akvarel znázorňující vesmír s domalovanou raketou. I tady jsem intervenovala ohledně chybějícího ohně, tentokrát u kosmické lodi, která působila spíše jako domeček, dokud neměla trysky. Chlapec se nejspíše obával použít svou ohnivou energii, agresivitu a sílu, ostatně není divu, když zažil ohnivou sílu raket na vlastní kůži. Potlačení tohoto typu pudové energie může být ovšem ranějšího původu, jak už bylo zmíněno dříve.

Následovalo „období katedrály“. V rámci tématu *Moje oblíbené místo v Praze* se Ivan rozhodl, že se stane symbolickým stavitelem katedrály. Po několik týdnů pracoval na velkoformátové (A2) malbě chrámu sv. Víta se zdařilou postavičkou hradní stráže, která vznikla hned první den tvorby (viz obr. 17). Katedrála je obrovská oproti postavě, což odpovídá reálným poměrům a zážitku při setkání s gotickou stavbou, neuvěřitelným lidským dílem, jehož dokončení často přesahovalo časovou dotaci jednoho lidského života. Na katedrále jsou patrné ostny, trny a působí celkově zlověstně, naježeně, pichlavě, rustikálně a antropomorfně. Mohli bychom uvažovat o potlačeném vzteku, který se ani nevejde do formátu, stejně jako o strachu projevit se či o existenciální úzkosti.

Identifikační postava působí bezbranně ve velkém formátu, vyznačuje se opět dobrou vůlí pomáhat a přizpůsobit se. Uniforma je spojená s dodržováním pravidel, pochodováním do rytmu spolu s ostatními. Budova katedrály ve mně evokuje instituci školy, se kterou má Ivan trvalé problémy, často mluví o svých školních neúspěších a o tlaku okolí (matka, babička, otec

po telefonu), aby se více učil. Ivanův voják na svou roli zřejmě nestačí a narůstající frustrace způsobuje tenzi či potlačenou agresi.

Nároky, které na sebe Ivan klade, nejsou vůbec malé, ale i přes svou pomalost bývá vždy odhodlaný směřovat k cíli a dokončení, což je obdivuhodné. Ivan svou katedrálu nakonec zasadil do modré noci a oblohu pokropil bílými hvězdami – jeho zájem o konstrukci a detail se prolíná s touto romantickou linkou. Chlapcovým přáním bylo pověsit své hotové dílo na zeď ubytovny, kde v Praze s matkou, sestrou a občasně i s babičkou přebývá, což jsem mu velmi ráda umožnila. Radost z hotového díla a hrdost na svou práci dává výtvarné činnosti smysl, zvláště v případě, kdy se v ostatních oblastech úspěch nedostavuje.

Obr. 17: Ivan, 11 let - Moje oblíbené místo v Praze; vodovky, tempera, pastel, A2; 11. 1.–12. 4. 2023

Obr. 18: Ivan, 11 let - Já a můj svět; koláž, A3; 8. 2. 2023

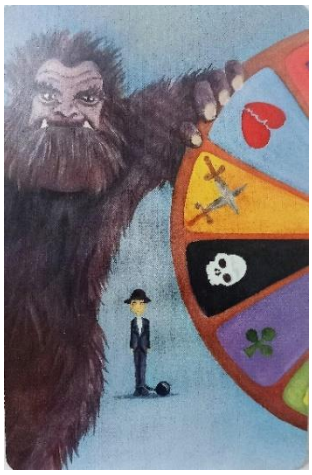

Obr. 19 - karta Dixit

Existenciální úzkost a její metafyzický rozměr je obsahem i dalšího artefaktu, koláže *Já a můj svět* (obr. 18). V den tvorby koláže jsme v rámci úvodního kruhu pracovali s projektivními kartami Dixit. Ivan si vybral kartu (obr. 19), kterou popsal slovy: „Monstrum točí kolem osudu a já stojím s koulí u nohy.“ Lva na své koláži popsal jako boha nebo osud, ze kterého má strach. Vzhledem k umístění lva bychom mohli uvažovat o matce, babičce nebo obecně o ženských autoritách, např. učitelkách, které Ivana zúzkostňují. Umístění své projektivní postavy do levého namísto pravého rohu bychom mohli vnímat jako potlačení sebe sama, větší orientaci na protějšek, schovávání a přizpůsobování se. Zobrazil se jako vítěz, ale nepřipadá si tak. Přítomnost momentu ohrožení je pravděpodobnou příčinou těchto postojů.

Při závěrečné reflexi jedno z přítomných dětí navrhlo, že by lev mohl být Ivan. Zeptala jsem se ho, jestli by se mu to líbilo – mít sílu jako lev. Stydlivě, ale potěšeně se usmál. O symbolickém obsazení lva jsme si povídali individuálně i následující lekci. Téma uchopování vlastní síly Ivan ve svých následujících obrázcích dále zkoumal a řešil (bojové scény, akční hrdinové – viz obr. 22, 23).

Po delší práci s dětmi a zvážení všech možných rizik (s ohledem na specifika cílové skupiny) jsem navrhla zkusit experiment v podobě kreslení poslepu. Vše bylo založené na dobrovolnosti a chuti techniku vyzkoušet. Ivan zvolil metodu, kdy šilhal okem skrze šátek a namísto spontánní čáranice vymaloval kontrolované srdíčko. Posléze mu bylo líto, že si volnou čáranici nezkusil, a tak si vzal další papír. Tou dobou se u Ivana začal projevovat zájem o romantické vztahy, lekce spíše propovídal s novými dívkami ve skupině, hovořil také o hezké spolužačce ze školy, která se mu vyjevila v druhé změti čar. Jeho oživení, zájem o svět a o dívky je určitě pozitivním signálem, jehož důsledkem bylo několik nedokončených obrázků.

Obr. 20: Ivan, 11 let – Experiment: kreslení poslepu; křídové pastely, A3; 22. 2. 2023

Obr. 21: Ivan, 11 let – Experiment: kreslení poslepu; křídové pastely, tempera, A3; 22. 2. 2023

Obr. 22: Ivan, 11 let – Oblíbený hrdina: Jackie Chan je charakteristický svými bojovými scénami. Chlapec tíhne k detailní kresbě postav a portrétů dle předlohy; tužka, A4; 10. 5. 2023

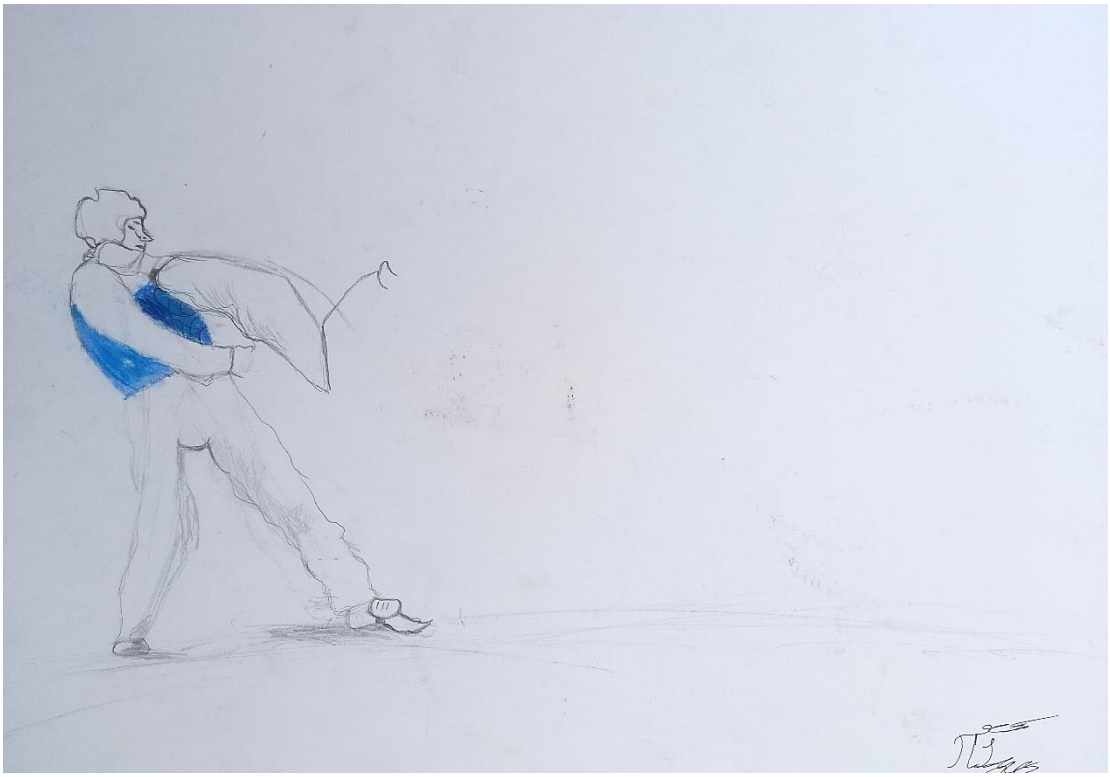

Obr. 23: Ivan, 11 let – Vlastní téma: nedokončená kresba zápasu v judu, na níž noha chybějící postavy útočí muži na krk. Opět vidíme akcent na oblast související s řečí a sebevyjádřením. Opakuje se také motiv zatlačení do levé části papíru a zahnání do kouta. V souvislosti s modrou barvou bychom mohli uvažovat o zamrznutí; tužka, pastelka, A3; jaro 2023

Obr. 24: Ivan, 12 let - Vzpomínka na Ukrajinu: babiččina chalupa s kamenem, o který si chlapec zlomil palec, a zbytek léta strávil s nohou v sádře; tužka, vodovky, A3; 31. 5. 2023

Obrázek *Vzpomínka na Ukrajinu* (obr. 24) zobrazuje „kámen úrazu“, o který si Ivan zlomil palec během prázdnin u babičky a musel pak strávit léto na lůžku s nohou v sádře. Podobná situace se přihodila i během léta v Čechách, kdy si Ivan dva dny před výletem v rámci arteterapie do galerie a zahrad Trojského zámku, na který se dle slov maminky velmi těšil, zranil nohu při fotbalu s chlapci z ubytovny. Svým zraněním (nechtěně?) přispěl k osamostatnění své sestry, která přišla na výlet bez něho. Obě příhody zároveň popisují Ivanovo sebepotlačení, „odkopnutí“ od aktivit, které má rád, a od plnohodnotného trávení letních prázdnin.

Ivanovo zadrhávání přetrvává přibližně ve stejné míře; zdá se, že největší vliv na plynulost řeči má stres ze školy a tlak na zlepšení prospěchu ze strany rodiny. Zajímavé je, že se Ivan nebojí mluvit, chce mluvit přede všemi, krátkou větou si ovšem „vezme“ mnohem více času. Určitou paralelu vnímám v procesu jeho tvorby: tři čárky nakreslí, dvě vygumuje. Může se jednat o problém nadměrné či úzkostné kontroly, spojené s ambicí, který by mohl být jedním z důvodů řečové vady.

V Ivanově tvorbě je patrná snaha o kontrolu (tužka a grafické materiály obecně, v oblasti barvy tempera), snaha o detail a preciznost zpracování, zájem o perspektivní zobrazení a přesnost s použitím pravítka (viz obr. 25). Odkaz na vizuální a kognitivní oblast může vést k hypotéze o bloku či menší jistotě v emoční či afektivní oblasti. V dalším postupu je vhodné respektovat toto založení a ve výtvarném vedení vycházet z preferovaných výrazových prostředků.

Obr 25: Ivan, 12 let - Co bych chtěl dělat v létě: Učit se a malovat; tužka, pastelka, pravítko, A3; 14. 6. 2023

V procesuální rovině spatřuji důležitou podobnost s potřebou vyšší časové dotace k dokončení obrázku stejně jako k verbálnímu vyjádření. Může se jednat o podvědomou snahu získat pro sebe více prostoru a pozornosti, kterou mu v rodině vzalo narození mladší sestry. V arteterapii je možné kompenzovat to, co si chlapec potřebuje dosytit (čas a prostor, naslouchání, zájem, respekt) a co není možné dopřát v ostatních oblastech (škola, domov). Jeho řečová vada se proměňovala dle aktuálního psychického rozpoložení, při závěrečných lekcích se jevila mírnější a mluvený projev uvolněnější. Arteterapie chlapci poskytla bezpečné, přijímající a svobodné prostředí, zájem o jeho pocity, empatické zacházení a dosyta prostoru pro seberealizaci při ztvárňování svých ambiciózních vizí.

Obr. 26: Ivan, 11-12 let - Kartičky z úvodního kruhu; cca A7; říjen 2022-říjen 2023

4.2 Inna, 7 let

Ivanova sestra Inna má za sebou stejně strastiplnou cestu a život ohrožující zážitky jako její bratr. Působí jako usměvavé děvče, srdečné, kontaktní, emotivní. Často se usmívala, ale proběhly i výkyvy nálad, pláč, zamlklost či nespokojenost s obrázkem. Nejraději seděla co nejblíže svého bratra, ale postupně začala navazovat kamarádské vztahy i s ostatními dětmi. Dávala najevo, že se jí na arteterapii líbí: Ve volné chvíli kreslila na tabuli srdíčka a kytičky, mezi nimiž jsem často našla azbukou napsané své jméno. Neměla zábrany přijít mě obejmout.

Inniny obrázky od začátku zářily barvami. Výborně ovládá kresbu křídovými pastely, dobře si poradila i s náročnou technikou tempery, kdy zdatně míchala a nanášela barvy (obr. 35). Inna je na svého staršího bratra velmi fixovaná, zpočátku chtěla sedět vždy vedle něho, podávala mu barvy, někdy svůj obrázek přizpůsobovala jeho námětům. Inna je ovšem v tvorbě mnohem bezprostřednější, emotivnější (výrazné barvy), nemá problém s pojednáním celého formátu a s dokončením obrázku v časovém limitu, stačí lehké pobídnutí nebo rada. Možná stojí za zmínku, že Inna navštěvuje v Praze třídu zřízenou pro ukrajinské děti, kde mají všechny děti stejné jazykové obtíže a postupují stejným tempem, a tak není tolik ohrožena školní neúspěšností. Ovšem češtinu si osvojuje pomaleji než děti integrované v českých třídách.

Obr. 27: Inna, 7 let - Co mám ráda; pastelky, fixy, A3; 5. 10. 2022

Její lpění na bratrovi je zřejmé i z obrázku *Začarované rodiny* (obr. 28), kde je bratr znázorněn jako velký kocour přes celý formát A2 a ona jako mnohem menší koza. Na obrázku se koza mračí, protože prý musí zůstávat dlouho v družině. Důvod zamračení jsme společně sdělily mamince, která potvrdila, že je to bohužel pravda, protože musí být dlouho v práci. Zatímco na Ivanově obrázku *Začarované rodiny* (obr. 11) jsou postavy trochu bezradně a nesebevědomě vyjmenované na spodní „čáře světa“, Inna zobrazila Ivana „nesoucího“ maminku myš na zádech a „zastřešujícího“, schovávajícího či zastiňujícího tatínka v podobě zajíce i sestru kozu, správně zobrazenou na identifikačním místě. Kocour Ivan vypadá jako epicentrum a hlava rodiny, jeho velikost svědčí o důležitosti pro Innu, avšak na Ivanově obrázku vidíme, že on se tak velký a silný být necítí. Jedná se pravděpodobně o téma převzetí mužské role v rodině a sestřinu víru v bratrovy ochranitelské schopnosti; tato očekávání jsou ovšem nad chlapcovy možnosti.

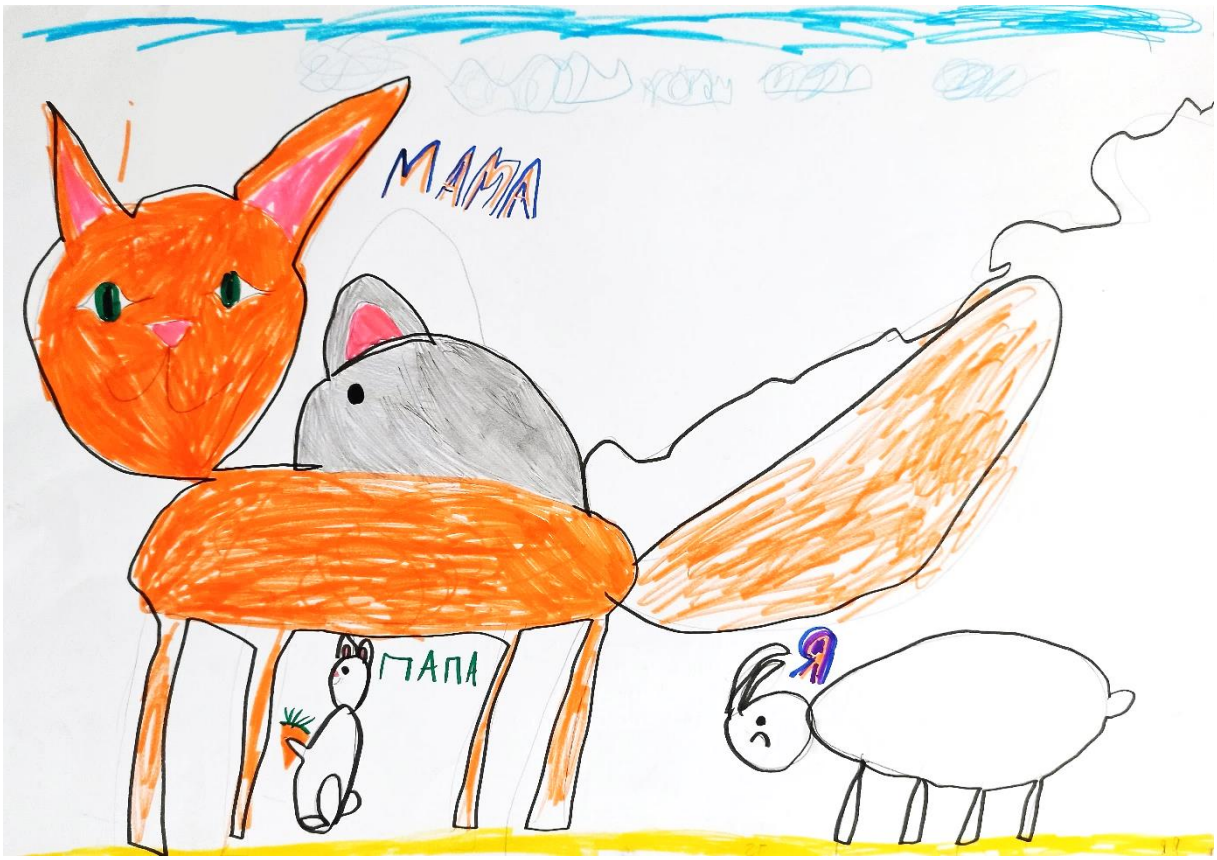

Obr. 28: Inna, 7 let - Začarovaná rodina; 12. 10. 2022

Oblíbeným Inniným motivem byl hlavně zpočátku kocour Simba, který zůstal v Charkově a o kterého se stará tatínek. Kocour se objevil u obou sourozenců na obrázku na téma *Co mám rád/a.* Inna nakreslila domov v Charkově, který opustili, a kocoura velkého jako dům *(obr. 27).* Hieratická perspektiva dokládá kocourovu důležitost, stejnou oranžovou barvu

pak použila na kocoura, který představuje na obrázku *Začarované rodiny* bratra Ivana. Mohli bychom uvažovat o spojitosti nejen v citové blízkosti, ale i v obavě ze ztráty (kocoura, bratra). Inna má zatím problém se zobrazením prostoru, což je pro její věk typické. K tématu *Co mám ráda* stihla vytvořit dokonce dva obrázky, na druhém (obr. 29) je její rodina na pláži u moře, kde se projevuje dvojí perspektiva: moře a pláž jsou zobrazené ze shora, zatímco postavy pozorujeme ze země. Obrázek je vzpomínkou na idylické časy, kdy byla rodina pohromadě.

Obr. 29: Inna, 7 let - Co mám ráda; fixy, A3; 5. 10. 2022

Obr. 30: Inna, 7 let - Voda a já; tužka, vodovky; A3; 19. 10. 2022

Kombinaci několika pohledů vidíme i na dalším obrázku pláže u moře. Na moře, které bylo hlavním tématem, se tentokrát díváme z pláže, nad ním se klene obloha s letícími ptáky, zatímco pláž s opalující se postavou a lehátkem pozorujeme ze shora, slunečník z dalšího úhlu pohledu pozorovatele stojícího na pláži. Inna si uvědomovala, že obrázek neodpovídá realitě, spokojená nebyla ani s technikou vodovek. V dalších obrázcích se vrátila k prostorovému

umístění objektů na spodní lince papíru (*čára země*), odkazujícímu k procesu osvojování písma v první třídě základní školy. Toto zobrazení pro ni zjevně představuje bezpečný způsob, jak neztratit nad prostorem obrázku kontrolu. Odvahu uplatňuje v použití barev, zejména v pojednání oblohy. Zálibu našla v duhových přechodech tónů (obr. 31, 32), které se zajímavě klenou ve směru mateřské (obr. 32 a 34), popř. otcovské úhlopříčky (obr. 31). Tyto obrázky prozrazují velký emoční náboj v oblasti nejbližších rodinných vztahů. Opakované zobrazení dvojic signalizuje separační úzkost a strach z opuštění.

Obr. 31: Inna, 7 let - Perníková chaloupka; tužka, vodovky, A3; 26. 10. 2022

Rozdíl ve vnímání sourozeneckého vztahu u Inny a Ivana můžeme pozorovat na jejich obrázcích *Perníkové chaloupky*. Zatímco Inna ztvárnila sourozence držící se za ruce, jak svorně postupují k chaloupce (obr. 31), Ivan je na svém obrázku spíše odstrčený, upozaděný (obr. 13). Sourozenecký vztah byl velice těsný a ze strany dívky až závislý. Bez bratra odmítala na arteterapii přijít, při malování se snažila Ivanovi všelijak „pomáhat“, podávat mu pomůcky atp., avšak její bratr vnímal její péči spíše jako vyrušení, ač se k ní choval vždy mile a v případě potřeby také nápomocně. Vnímala jsem, že by oběma sourozencům prospělo osamostatnění od sebe navzájem a rozvoj svých individuálních schopností.

V Inniných obrázcích se často objevovaly dvojice: dva králíci, dvě houby, dva stromy (obr. 32, 34, 37). Po dokončení autorka objekty vždy projektivně obsadila sebou (menší vpravo) a svým bratrem (větší vlevo). Zvědomení, že se na jejích obrázcích často objevuje jejich sourozenecká dvojice, proběhlo. Tyto dvojice mohou signalizovat úzkost z oddělení, strach z opuštění a separace od bratra, ale i od matky vzhledem k výrazné mateřské úhlopříčce. Matka vypověděla, že po zážitku válečné agrese a nebezpečné cesty, se jí Inna po příjezdu do České republiky odmítala fyzicky pustit. Postupně se objevilo několik obrázků, kde se nachází projektivní autorčina postava samostatně (obr. 33, 36). Tento posun k hypotetické samostatnosti vítám, pro Innu je přínosné zakoušet tuto možnost alespoň v rámci obrázku. Následoval návrat k podvojnému zobrazení (obr. 37), kde již Inna není o tolik menší, má dokonce mnohem silnější kmen, ovšem riziko bychom mohli spatřovat v chladnější a smutnější barevnosti.

Obr. 32: Inna, 7 let - Podzim; pastel, A3; 2. 11. 2022

Obr. 33: Inna, 7 let - Oblíbená pohádková postava; pastel, A3; 23. 11. 2022

Obr. 34: Inna, 7 let - Oblíbená pohádková postava; pastel, A3; 23. 11. 2022

Obr. 35: Inna, 7 let - Domalování zvoleného ústřižku z novin; tempera; A3; 30. 11. 2022

Obr. 36: Inna, 7 let - Já a můj svět; koláž; A2; 8. 2. 2023

Obr. 37: Inna, 7 let - Jaro; vodové barvy, termpera; A3; 22. 3. 2023

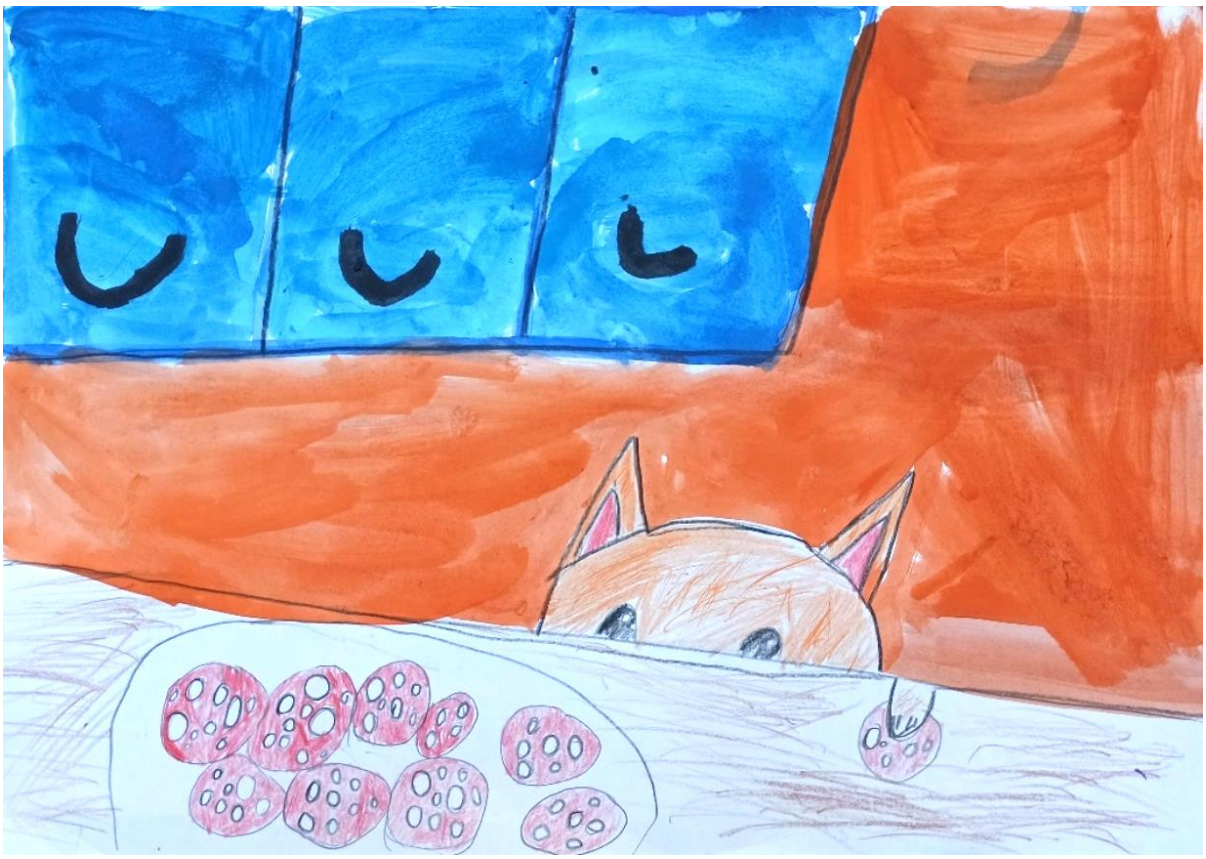

Obr.38: Vzpomínka na Ukrajinu: kocour Simba; tužka, pastelka, vodovky, A3; 31. 5. 2023

Sourozenecký vztah se postupně uvolňoval díky rozšíření skupiny o nové členy a navázání nových vrstevnických vztahů. V létě 2023 přišla Inna na jedno setkání sama, protože bratr si zranil nohu. Podle maminčiných slov tomu předcházel celodenní stres provázený pláčem. Nakonec se Inna na několikahodinovém letním výletě dobře bavila s dalšími dívkami a plakala naopak, když program skončil. Inna vše velmi emotivně prožívá, představu oddělení od bratra nebo od matky vnímá velmi úzkostlivě. Podobné situace jsou pro takto zatížené děti náročnými životními zkouškami.

Inna přistupovala k tvorbě bezprostředně a intuitivně, práce s barvou prozrazuje velký emoční potenciál, v porovnání s bratrem je patrné více extravertní založení. Její tvorba přibližně odpovídá vývojovému stupni adekvátnímu jejímu věku, tematicky se drží v bezpečí iluzí a vzpomínek na dobré časy, jež symbolizuje kocour Simba, málokdy zobrazuje aktuální okolní realitu, kterou nejspíše ještě zcela nepřijala. Inna zdatně zachází s výrazovými prostředky, kombinuje plošné a lineární prvky, objevuje nová kompoziční a prostorová řešení (viz obr. 38). Hlavním tématem v případě Inny je bezpečné a postupné zmírňování úzkosti ve vztahu ke staršímu bratrovi, snižování strachu z okolního světa a osamostatňování se skrze prožitek vlastní suverenity.

Obr. 39: Inna, 7 let - Kartičky z úvodního kruhu zaznamenávající barvovou preferenci; říjen 2022 – říjen 2023

4.3 Lydia, 8 let

Z prvních kreseb osmileté Lydie jsem byla velmi rozpačitá. Roztříštěné, roztřesené rudé obrázky, nervozita v těle a žádost malovat krev mě poměrně dost znervózňovaly. Znejišťoval mě také její lehce vzdorovitý, pubertální výraz a příliš dospělé, spíše klukovské vystupování drobné osmileté dívky. Vzhledem k tomu, že zezačátku nebyla vůbec schopná na papír zaznamenat něco, co by drželo tvar, myslela jsem si, že bude patřit k těm, kteří na aktivitu rezignují, a přestane na arteterapii chodit. To se však nestalo.

Její první obrázky ve mně vyvolávaly otázky po velkém emočním zranění, křehkosti, obávala jsem se, že byla obětí agrese či násilí. Zároveň jsem hledala cesty, jak jí umožnit grafický záznam na papír, neboť tomu stála v cestě jakási velká nejistota, neschopnost se papíru „svěřit“ a blok ve spontánním vyjádření. Objevoval se zájem o „dospělejší“ témata, figurální motivy a malování zmíněné krve (viz obr. 42, 50), opovrhování banálními a dětskými tématy. V její kresbě se však zároveň projevoval a dosud projevuje regres do období čáranic (cca 1-3 roky věku). U této dívky lze předpokládat, že prožila složitou, traumatizující zkušenost, pravděpodobně v raném věku, tedy ještě před válkou.

Vztah mezi námi se postupně upevňoval, rozvíjel, získávaly jsme k sobě větší důvěru. Zezačátku jsem se hlavně bála, abych ji od arteterapie neodradila, abych nepronesla nějaký kritický komentář, abych ji nezranila slovem, ač bylo těžké najít na jejích obrázcích záchytné či zdrojové momenty. První informaci z dívčiny historie jsem se dozvěděla díky přítomné tlumočnici. Děti si navzájem sdělovaly, jak se jim stýská po tatíncích, k čemuž Lydia řekla, že se jí po tatínkovi nestýská, protože od nich dávno odešel, když šel jednoho dne pro chleba. Také řekla, že je dobře, že odešel. Postupně jsem se dozvěděla, že otec pil a bil její dva starší bratry, na ni a její matku křičel. Vždy k tomuto tématu dodala, že je dobře, že od nich odešel. Agresivita otce a násilí páchané na jejích bratrech mohou být důvodem roztřesenosti jejích obrázků, toto původní trauma mohlo být oživeno zážitkem z ostřelování jejího rodného města Kyjeva, stresem z válečné situace a přesídlení do cizí země.

Prvním tématem pro Lydiu, která se připojila druhou lekci, byla *Začarovaná rodina* (obr. 40). Nyní chápu, že toto téma bylo pro ni velice složité, což je z nejisté kresby ztrácející se na zvoleném formátu A2 patrné. Maminka je zobrazena jako prase, otec jako zelený drak s ostrými zuby, ona jako neidentifikovatelné zvířátko dole pod rodiči, jeden bratr nalevo a druhý na stromě nad rodiči. Jaké zvíře je ona sama, nevěděla. Toto se stávalo poměrně často – nevěděla, co některá kresba znamená.

Obrázek 40: Lydia, 8 let - Začarovaná rodina (celek A2 a detail); tužka, pastelky; 12. 10. 2022

Dalším tématem byla kresba nebo malba stromu s předešlou imaginací a pohybovou etudou růstu semínka v strom. Lydiin strom (obr. 41) je velice antropomorfní (oči, ruce), což může být způsobeno právě zmíněnou imaginací, ačkoliv ostatní děti kreslily či malovaly stromy v běžném pojetí – s větvemi, listy, květy nebo plody. Její strom odkazuje do období hlavonožců, primitivních postav předškolních dětí. Dvě větve vypadají jako medvědí tlapy s drápy. Postava se stáčí po otcovské úhlopříčce. Motiv zdvojených, zvýrazněných či nepoměrně dlouhých rukou se objevuje i na dalších kresbách (obr. 43, 45, 52, 53), často

dokonce zaťatých v pěst či jakoby v boxerských rukavicích. Můžeme uvažovat o tématu potřeby se bránit nebo naopak vztahovat, kontaktovat se světem. Velké ruce mohou symbolizovat nahromaděnou a potlačenou tenzi v rukou, která vyžaduje vybití, což se projevuje v expresivním nutkavém čárání zejména v pozadí jejích obrázků. Neuspořádané čáranice zároveň odkazují k věku 1-3 roky, kdy mohla být tato exprese či agrese potlačena.

Obrázek 41: Lydia, 8 let – Já strom; pastlky, A3; 19. 10. 2022

Ač jsem se obávala, že Lydia kvůli pocitu neúspěchu přestane na arteterapii chodit, nastal přesný opak – docházela s železnou pravidelností a stala se z ní stálice kurzu s nejvyšší účastí. Občas se dokonce stalo, že přišla sama, ale ani to ji neodradilo od pravidelného docházení týden co týden. Někdy se podivovala, kde jsou ostatní děti, proč nechodí, když ona je tam pokaždé. Řekla jsem jí, že ona dochází takhle pravidelně a svědomitě asi proto, že ji maminka na arteterapii přivádí, ale Lydia hrdě oponovala, že chodí ze své vlastní vůle a proto, že opravdu chce. Tohoto vyjádření důležitosti aktivity pro ni samotnou si velmi cením.

Obr. 42: Lydia, 8 let - Perníková chaloupka; pastelka, vodovky; A3; 26. 10. 2022

Obr. 43: Lydia, 8 let - Helloween; červená pastelka; A3; 2. 11. 2022

Její první monochromatické rudé kresby (obr. 42, 43) obsahovaly pravděpodobně téma agrese, ať už potlačené vlastní či nezpracované původně vnější. Červenou barvu jsem jí nebránila používat, umožňovala jsem jí „užít si ji“, když k ní tolik tíhla, a hledala jsem pro ni techniky, při nichž bude moci tuto svou nahromaděnou tenzi uvolnit formou akční, gestické kresby či malby (obr. 48, 49, 50). Zároveň jsem navrhovala použití i dalších, doplňkových odstínů barev, ale Lydia se zpočátku odmítala své červené pastelky pustit. Hledala jsem tedy způsoby, jak ji bezpečně vyvést z jejího „rudého vidění“ světa.

Prvním obrázkem, kde se Lydii podařilo oprostit od preferované červené barvy, byla kresba na téma, které si vymyslela dětská skupina předešlý týden: *Ukrajinská dívka a/nebo ukrajinský chlapec* (obr. 44). Lydia si obrázek nejprve předkreslila svou oblíbenou červenou pastelkou a následně na mé pobídnutí kresbu barevně zpracovala křídovými pastely. Dvojici oblékla do ukrajinských národních barev, což může být důsledek určité barevné bezradnosti. Postavy jsou již zdařile umístěné do formátu, kompozice drží pohromadě, ač je obrysová čára místy roztřesená. Výrazné kontury upozorňují na téma hranic, obran, potřeby držet si odstup nebo se chránit. Ženská postava je oproti té mužské drobná, vypadá jako dítě vedle dospělého, což nás vede k úvahám o mužské dospělé figuře z dívčiny minulosti. Za povšimnutí stojí výraz tváře mužské postavy.

Podstatným symptomem Lydiiných kreseb jsou škrtance v obrázcích (např. obr. 42, 44, 51), které se vždy týkají nějaké „nepovedené postavy“. Na tomto obrázku se jí údajně nepovedla tvář ukrajinské dívky, mohli bychom tedy uvažovat o destrukci směrem k autorčině projektivní postavě. Druhá již „povedená“ postava je Lydii velmi podobná. Dívka sama sebe vždy zobrazuje v kalhotách, sukně prý nesnáší a opravdu je nikdy nenosí. Škrtance se stávají běžnou součástí Lydiiných kreseb, Lydia nikdy nežádá o nový papír, ale zahrnuje škrtance do procesu i kompozice artefaktu. Je pravděpodobné, že jimi něco podstatného sděluje, podvědomě chce, aby tyto destruktivní objekty byly viděny. Mohli bychom také uvažovat o ambivalenci chci-nechci, kde černá barva vyjadřuje nesouhlas, nepřijetí, destrukci či sebedestrukci a další kresba se hlásí o své místo na slunci.

Obrázek 44: Lydia, 8 let - Ukrajinec a Ukrajinka; červená pastelka, olejový a křídový pastel; A2; 9. 11. 2022

Jedním ze záměrů, kterého jsem chtěla u Lydie dosáhnout, bylo navrátit ji do jejího reálného věku – tedy vrátit ji z předčasné puberty kousek zpátky do dětství. Určitou spojkou s mladším věkem byl Spike [spajk] – fiktivní postava, kterou Lydia znázorňovala a zmiňovala při mnoha příležitostech. Spike je kluk věkem přibližně teenager, podobající se japonským anime, s modrými nebo zelenými vlasy – stejně barevnými přelivy měla své plavé vlasy často obarvené také autorka. Spike (viz obr. 51) může být pozůstatkem tzv. magického myšlení, které je nutnou fází předškolního vývoje, jeho vizualita však náleží spíše staršímu věku. Podstatným tématem je u Lydie genderová identita a s ní spojené role. Jejími oblíbenými hrdiny jsou výhradně mužské postavy (Spike, Karlson viz obr. 45). Odmítání či obavy být „bezbrannou“ (bezrukou) ženou či bezmocným dítětem může souviset s otcovou agresí zažívanou v raném dětství. Odmítání témat dětského světa stejně jako sukní či šatů tomuto postoji odpovídá. Určitý vliv na osvojování dívčí role může mít samozřejmě fakt, že vyrůstá se dvěma staršími bratry. Ambivalentní vnímání ženství je však patrné i z obrázku č. 57, na němž je vyobrazena personifikovaná kočka s atributy ženské svůdnosti, již Lydia nakreslila podle zvolené projektivní karty Dixit (viz obr. 3). Dívce připadal obrázek k smíchu a reflektovala jej jako vtipnou karikaturu.

V souvislosti s předčasnou pubertou jsem se snažila umožnit Lydii návrat do dětského věku, do světa fantazie při malování fiktivního Spika nebo oblíbených pohádkových postav (skřítek Karlson[24] – viz obr. 45, 46). Vypadá to však, že kromě úniků ke smyšlenému Spikovi Lydiu dětství už příliš nezajímá. Ve druhém pololetí se skamarádila se starší dívkou a změnila šatník: namísto dětsky neutrálních legín a svetru začala chodit v klučičích khaki kapsáčových kalhotách, velkém černém triku s nápisem a converskách, tedy v odvážném teenage outfitu, který příliš nekorespondoval s její drobnou dívčí postavou. Postupně se vracela k mladšímu stylu oblékání. Dvojakost jejího věku je stále přítomná, avšak zdá se, že si hledá svou přirozenou cestu, jak tuto vnitřní rozporuplnost integrovat, a věřím, že kreativní činnost je jednou z nich.

[24] Jak jsem později dohledala, českým ekvivalentem je *Karkulín ze střechy,* hrdina knihy pro děti od Astrid Lindgrenové. Dívka měla ovšem na mysli ruskojazyčný animovaný seriál natočený dle této knižní předlohy.

Obr. 45: Lydia, 8 let - Oblíbená pohádková postava: Karlson (česky Karkulín) ze střechy; olejové pastely; A4; 23. 11. 2023

Obr. 46: Karlson ze střechy, který je na Ukrajině populární díky ruskojazyčnému animovanému filmu, vytvořeného dle knižní předlohy od Astrid Lindgrenové.

Obr. 47: Lydia, 8 let - Dokreslovaná a domalovávaná koláž; vodovky, pastel; A3; 30. 11. 2022

Dalším významným výstupem z barevného i motivického stereotypu se stal obrázek, jehož základem byly vybrané střípky novinových výstřižků, jež děti domalovávaly podle své fantazie. Lydia si vybrala ústřižky převážně zelené barvy (tedy komplementární k preferované červené) s motivy chameleona a hrachu. Nápaditá kompozice obrázku velmi výmluvně vyjadřuje pocit ohrožení a křehkosti pozemského života: chameleon má naši planetu na jazyku.

Tato technika Lydiu velmi oslovila a zároveň vyvedla z dosavadních námětů. I ostatní děti reflektovaly, že nabídnutý ústřižek z novin jim ulehčil vymýšlení a rozvažování, co malovat. Některé děti si vybíraly z nabídnutých ústřižků motivy, které malují běžně, tedy kočky, psy, květiny, jiným dětem pomohl zvolený kousek fotografie oživit dosavadní tvorbu o nové a neotřelé náměty, jako právě v případě Lydie.

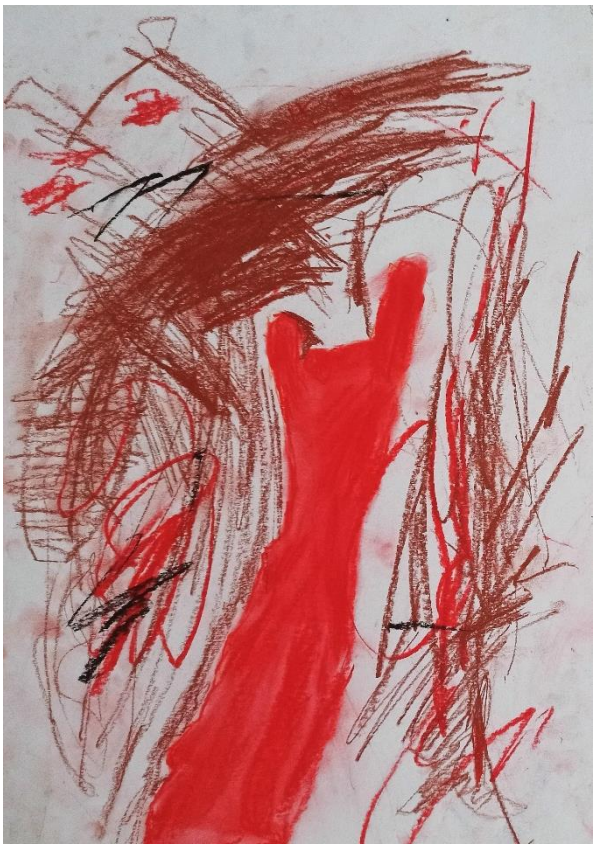

Obr. 48, 49: Lydia, 8 let - Moje ruka a emoce, kterou cítím: vztek a nevědomí/nevědomost/zmatenost; pastel; A3; 7. 12. 2023

Téma rukou a jejich emocí bylo zvoleno právě s ohledem na umožnění abreakce emočních obsahů pro neklidnou Lydiu, s cílem uvolnit nahromaděnou tenzi. Jedna ruka vyjadřuje dle jejích slov emoci hněvu a druhou emoci přeložila tlumočnice jako „zmatenost“, „tázavost“ či „nevědomí“ nebo „nevědomost“. Je zajímavé, že obrázek ruky vyjadřující emoci hněvu je spojen s hnědou barvou, tedy s potlačováním a s mužskou autoritou, s níž je v Lydiině případě nahromaděná agrese pravděpodobně spojená.

Obr. 50: Lydia, 8 let - Foukání do barev a hledání tvarů; tuš, vodovky; A2; 14. 12. 2023

Při tvorbě barevné abstraktní exprese foukáním do tušových skvrn Lydia opět zvolila svou oblíbenou červeň a čerň. Tvorba foukáním ji bavila a při reflexi celoroční tvorby toto zadání dokonce vyhodnotila jako nejzajímavější. Cílem této techniky bylo oddání se náhodě a experimentu s možností abreakce aktuálních afektů. V tušových skvrnách se Lydii podařilo následně objevit jen drobné konkrétní tvary: medúzy, ryby a chobotnici, která údajně plave v cizí krvi. Černo-červenou barevnou změť jsem na závěr navrhla doplnit a ochladit modrým barevným doplňkem, také s odkazem na nalezené vodní živočichy. Lydia byla k použití modré nedůvěřivá, ale nakonec souhlasila. Zpětně tuto zkušenost, která do tvorby zapojuje dech a tím celé tělo, hodnotila jako velmi zajímavou a zábavnou.

Obr. 51: Lydia, 8 let – Spike, fiktivní postava; tužka a křídový pastel; A3; 8. 3. 2023

Obr. 52: Lydia, 8 let - Detail obrázku na téma Ostrov bezpečí; olejové pastely; nepravidelný formát A3; 29. 3. 2023

Již zmíněným znepokojivým znakem Lydiiných kreseb byly černé či červené škrtance, jimž někdy dokreslovala oči, takže vypadají jako strašidla, démoni, bubáci... (viz obr. 42, 44). Když jsem se na tyto entity vyptávala, vždy řekla, že se jí jen něco nepovedlo, a tak to zaškrtala. Škrtání vyjadřuje nespokojenost, nesouhlas, nepřijetí – pravděpodobně se jedná o těžko přijatelnou část autorčiny osobnosti či zkušenosti. Lydiin škrtanec je vždy spojený se zaškrtanou osobou – někdy je onou postavou ona sama, jindy kamarádka nebo jiná osoba. Postupně jsem tento proces vznikajících škrtanců sledovala a dávala mu více pozornosti. Na obrázku *Ostrova bezpečí* (obr. 52) škrtanec vznikl po mém doporučení, aby schematicky nakreslenou postavu sebe sama trochu více propracovala. Lydia se o to pokusila, ale nedařilo se jí to, a tak postavu zaškrtala a vytvořila opodál jinou. V tomto případě jsem vyjádřila lítost, že původní postavu takto „odstranila“, ale dodala jsem také, že se mi na obrázku škrtanec kompozičně a barevně líbí a že si myslím, že tam nějak patří. (Rozhodla jsem se tedy dát těžko přijatelnému objektu či tématu pozornost a přijetí, vyjádřit respekt, že tento „bubák“ je součástí Lydiina světa.) Následovalo několik obrázků, které se obešly bez škrtání.

Důležitým procesem byla tvorba obrázku na téma *Co si přeju*. Dívka na začátku v komorním kroužku mluvila o tom, že by si přála tátu: „Nějakého *normálního* tátu, který nepije, ne toho, co od nás odešel.“ Vyjádřila jsem pochopení pro její přání a byla vděčná za projevenou důvěru. Říkala jsem si, že přát si tátu po jejích zkušenostech musí být plné rozporuplných pocitů a strachu, že se bude situace opakovat. Nakonec se ale Lydia neodvážila „chtěného“ tátu nakreslit a rozhodla se zobrazit své druhé přání: potkat kamarádku, kterou zná asi třičtvrtě roku pouze přes internet. Lydia měla zábrany sdělit nám zemi původu své kamarádky, očekávala jsem tedy, že bude z nějaké „nepřátelské“ země. Druhá přítomná dívka uhádla, že Lydiina kamarádka je z Běloruska. Tvorba se vyvíjela dobře. Lydia si zvolila formát A3 na šířku, do kompozice dobře umístila dvojici kamarádek, vesele si při kreslení povídala s druhou dívkou, se kterou se v nedávné době velmi sblížila. Po očku jsem dívky pozorovala a fotila na druhé straně místnosti kresby dětí z předešlé skupiny. V jeden moment za mnou Lydia přišla, že neví, jak namalovat barvu kůže. Byla jsem zabraná do fotografování, tak jsem jí odpověděla, že v pastelech, které jsem jí dala, je barva, která odpovídá barvě kůže. Ona mi řekla, že ale pracuje pastelkami. Odpověděla jsem, že to určitě půjde také a že za ní za chvilku přijdu. Když jsem po chvilce, za 1-2 minuty, přišla k jejímu obrázku, krve by se ve mně nedořezal: postava kamarádky byla důkladně zaškrtaná tužkou. Zeptala jsem se, co se stalo, a Lydia mi ukázala, že kamarádce udělala oranžový obličej a že „vypadala jako kuře“, což bylo

Obr. 53, 54: Lydia, 8 let - Co si přeju: setkat se s kamarádkou z Běloruska; destrukce a záchrana postavy kamarádky; olejový pastel; A3; 3. 5. 2023

hrozné, a proto obrázek zaškrtala. Uvědomila jsem si, že jsem holčičce nepřišla pomoci včas, i když si o pomoc explicitně řekla. Byla jsem na sebe strašně naštvaná, zklamaná ze sebe, měla jsem pocit, jako bych zklamala ve své roli dospělého, který jí měl pomoci a ochránit ji. Upřímně jsem se Lydii omluvila. Viděla na mě, že jsem opravdu smutná, a statečně mi odpověděla, že to nic, že to nevadí. Zkusila jsem svou předchozí strategii z *Ostrova bezpečí*: „Tak tu máme zase ten tvůj škrtanec, to už známe, není to nic nového." Cítila jsem ale, jak to zní falešně. Lydia mě zkusila znovu uklidnit, že to také můžeme brát „prostě jako vtip". Hořkotěžce jsem se usmála. Seděla jsem vedle Lydie, nemohla jsem se od obrázku a od ní odtrhnout. Barva pleti prosvítala, porovnávala jsem ji se svou rukou a ukazovala jsem jí, že ten odstín byl v pořádku, že já jsem trochu oranžovější než například ona, která má hodně světlou pleť. Na stole ležel úplnou náhodou letáček k výstavě Alfonse Muchy s jeho typickou ženskou figurou, která měla na tiskovině kůži vyloženě oranžovou. Přiložila jsem plakátek k postavě na obrázku a porovnávala odstín pleti. Řekla jsem jí, že A. Mucha byl hodně slavný malíř a že její odstín kůže je stejný jako ten na jeho obrazu (tedy na jeho reprodukci). Lydia dál pracovala na okolních objektech, na stromě, trávě. Najednou vzala do ruky gumu a zaškrtanou postavu začala gumovat. To se nikdy předtím nestalo a já jsem to po ní ani nevyžadovala. Sama našla chuť a sílu postavu znovu přivést na světlo světa. Zeptala jsem se jí, jestli to dělá proto, abych nebyla smutná. Usmála se tím svým klukovsko-šibalským způsobem a pokračovala dál v práci. Měla jsem z toho obrovskou radost. Radila jsem jí, aby postavu oblékla do tmavších tónů, aby překryly škrtance, které nešly úplně vygumovat. Lydia pracovala odhodlaně, samostatně a s plným nasazením. Seděla jsem u ní do poslední minuty, podporovala ji slovně a žasla, kde vzala sílu zvrátit zpět svůj původní destruktivní čin.

Tato situace pro mne byla jedním z nejemotivnějších zážitků roční arteterapeutické podpory pro ukrajinské děti. Myslím, že se vyplatilo být autentická, vyjádřit upřímně svoje emoce a dát najevo, že mi na Lydii opravdu záleží a že hluboce lituji, že jsem ji (resp. její obrázek) nezvládla ochránit. Ona pak vzala do rukou svou vlastní sílu a zvrátila proces, který zničil její obrázek. Lydia dala svým činem také najevo, že jí můj smutek není lhostejný. Myslím, že se tímto zážitkem náš vztah projasnil, vznikla samozřejmá důvěra. Lydia vzala svou schopnost obnovy do vlastních rukou, protože cítila, že někomu na „jejím obrazu" záleží.

Během května začaly Lydiu zajímat portréty. Nakreslila zdatně dva portréty dětí ze skupiny, v nichž se jí podařilo zachytit podobu i výraz (viz obr. 55). Odmítla pracovat podle fotografie, což byl snazší způsob, jak k zadání přistoupit. Její portréty jsou správně umístěné do formátu, nezapřou pozorné zkoumání detailů a proporcí – to je velký pokrok od jejích rudých, roztřesených a nejistých postav, které složitě skládala na papír na podzim 2022. Vyšší zájem o přítomnou okolní realitu, která je s kresbou portrétů spojená, je dobrým znakem ukotvování se v aktuálním, novém prostředí vrstevnických skupin a vztahů.

Obr. 55: Lydia, 8 let - Portrét kamaráda; A3; tužka; 25. 5. 2023

Obr. 56: Lydia, 8 let - Co si přeji dělat o prázdninách; fixy; A3; 14. 6. 2023

Ke konci školního roku dominovaly v její tvorbě dvojice kamarádek, těsně vedle sebe stojících, nejistě po sobě pokukujících (obr. 53, 54, 56, 58, 59). Výrazy dívek na obrázcích jsme ve skupině zkoumali, napodobovali a povídali jsme si o tom, že určitá nejistota je při navazování nového přátelství pochopitelná. Potřeba přátelství s vrstevnicí a zároveň strach z odmítnutí může být součástí sdělení těchto kreseb, které signalizují typickou homoerotickou vývojovou fázi. V létě 2023 vznikl dokonce obrázek svatby s kamarádkou ze skupiny, kterou se rozhodly ztvárnit obě dívky současně (obr. 58, 59). Lydiin obrázek byl ovšem zmačkán kvůli obvyklému údajnému „nepovedení se“, což je analogií k destrukci postav zaškrtáním. Akt destrukce souvisí nejspíše s její sebekritičností, nízkou sebehodnotou a s obavami z odmítnutí či ztráty přátelství, o které zároveň tolik stojí. Toto komplikované prožívání vede k agresi namířené proti sobě samé, resp. k sebe-destrukci artefaktu.

Obr. 57: Lydia, 8 let – Kresba podle zvolené projektivní karty Dixit; A3; olejové pastely; 21. 6. 2023

K tématu ženství a ženskosti se Lydia vyjádřila kresbou podle zvolené projektivní karty Dixit (viz obr. 3). Kočka s ženským tělem ve svůdném oblečení s erotickým podtextem ji rozesmála a vybrala si ji jako předlohu pro svůj obrázek. Lydia figuru vnímá jako karikaturu, ironii, připadá jí směšné takto se stylizovat. Obrázek je dalším důkazem jejího ambivalentního vnímání ženské role.

Obr. 58: Společná svatba kamarádek - vlastní téma dvou dívek; 20. 7. 2023

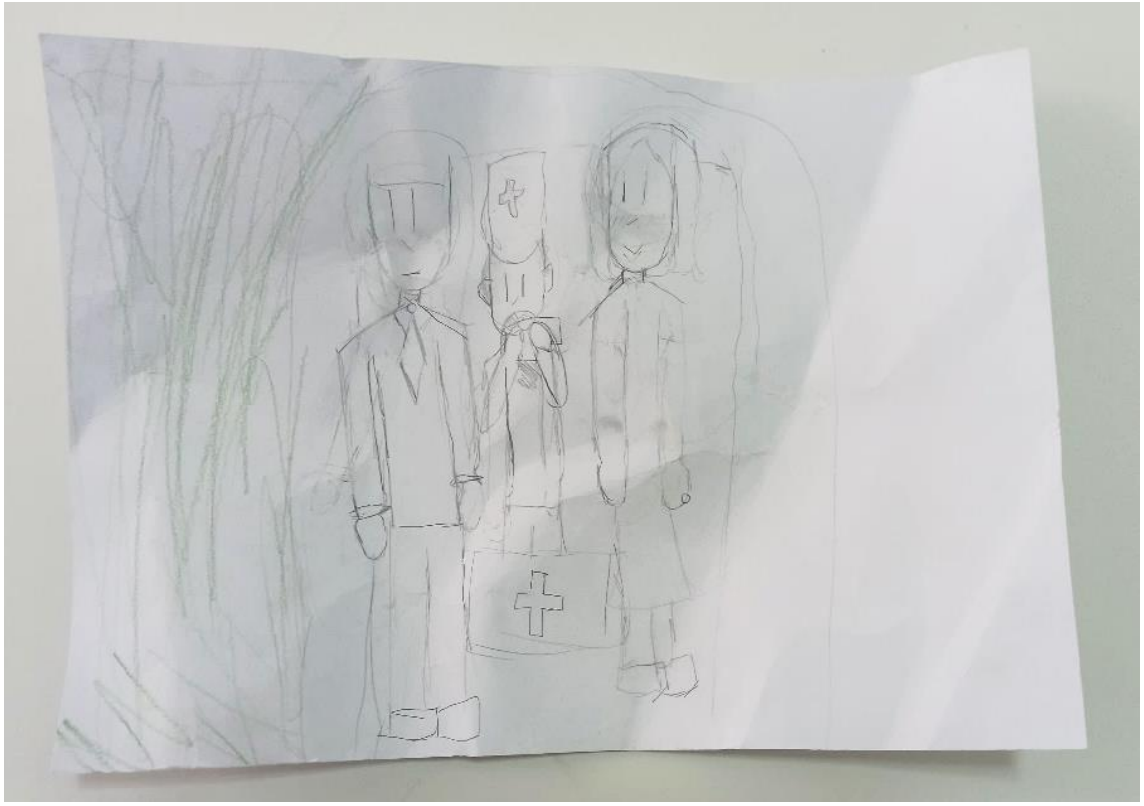

Obr. 59: Lydia, 9 let - Společná svatba kamarádek - závěrečná destrukce; tužka, A3; 20. 7. 2023

Obr. 60: Lydia, 9 let - Zážitek z prázdnin; A3; pastelky; 6. 9. 2023

Během letních prázdnin 2023 proběhlo několik setkání ve formě jednodenních výletů s cílem obohatit děti o nové zážitky, nová místa a udržet kontakt mezi dětmi navzájem. Vzhledem k tomu, že matky dětí byly v roli samoživitelek, stěží jim zbýval čas a finance na zajištění plnohodnotných letních aktivit pro své děti. Lydia patřila mezi ty, kteří označili léto v Praze za naprostou nudu, protože jej kromě našich výletů trávila doma se svými bratry. Po prázdninách jsme ztvárňovali *Zážitek z prázdnin*. Lydia nakreslila situaci, kdy děti během naší cesty zpět z Trojského zámku naskákaly v parku do fontány. Ač jsem byla v té situaci bezmocná, protože se mi nedařilo dostat děti svým nepříliš hlasitým křikem ven z vody, a zoufalá z představy, že je budu vracet rodičům v mokrém oblečení, věděla jsem, že si právě vytvářejí nezapomenutelný zážitek, možná na celý život. Lydiina kresba je unikátní v tom, že zobrazuje také mne, a to v pravém dolním rohu. V pravém horním rohu je zobrazen dobrovolník (36letý muž plnící si studijní stáž), který mi v ten den pomáhal s dozorem nad dětmi a jehož nenápomocnost v dané situaci se stala pro děti dodatečným zdrojem smíchu a parodování. Byla jsem vděčná, že můžeme díky Lydiině kresbě a nekončícímu smíchu všech okolo nestandardní situaci znovu prožít a integrovat. Zpracování ve formě karikatury poskytlo díky aspektu humoru úlevu a pomohlo nám vytvořit společnou vzpomínku na „legrační zážitek“.

Obr. 61: Lydia, 9 let - Autoportrét; křídový pastel; A2; 13. 9. 2023

Výraz autoportrétu prozrazuje přetrvávající obavy z okolního světa, ústa se bojí promluvit, oči se nedívají přímo. Na svetru vidíme přetrvávající regres do období čáranic, ovšem obličej a vlasy jsou zpracované jemnějšími tahy. Postava je odvážně umístěná do formátu, i když se dívá, kudy by mohla ze zorného pole diváka uniknout… Kresbě nechybí spontánnost, živost, výraz a vyvážená emotivní barevnost, která náleží devítiletému děvčeti.

Lydiin regres ve formě čáranic postupně ztrácel na intenzitě, avšak bude si pravděpodobně i nadále hledat způsoby vyjádření, resp. vybití. Somatický neklid a střídání nálad, častá nespokojenost se svým dílem si budou žádat péči a podporu, ideálně terapeutickou. Humor, siláctví a pubertální vzdorovitost maskují pravděpodobně vnitřní křehkost a zranitelnost. Destruktivní, resp. sebedestruktivní procesy, které se objevovaly během tvorby, by bylo vhodné dále sledovat a dohlédnout, aby svůj ventil nacházely

v bezpečné a kultivované formě, jakou je výtvarná tvorba, nikoliv například v nějaké formě sebepoškozování. Dívka inklinuje k figurativním motivům zaznamenávajícím mezilidské scény, vztahové situace, popř. portréty prozrazující zájem o zkoumání své vlastní identity v kontextu mezilidských vztahů, v nichž byla v pozdějším období patrná větší sebejistota a rozhodnost. Přeji Lydii úspěšnou cestu za hledáním svého pravého já, svého krásného, uspokojivého a přijímaného sebeobrazu.

Obr. 62: Lydia, 8 let - Kartičky z úvodního kruhu; říjen 2022 - červen 2023

4.4 Jurij, 6 let

S chlapcem jsme se začali potkávat na skupinovém výtvarném arteterapeutickém tvoření v létě 2022. Na setkání se vždy zjevně těšil, netrpělivě odhazoval batoh či bundu a běžel ke stolu s barvami. Přestože se na ateliéry těšil, býval bezradný ohledně zadání. Zpravidla volil přístup, kdy co nejrychleji splnil zadané téma, odevzdal nedokončený obrázek jako „hotový“ a požádal o další papír, na kterém se s chutí pustil do tvorby na vlastní téma. Jeho oblíbenými a „bezpečnými“ motivy byly vysoké mnohaokenné domy nebo dopravní prostředky (obr. 63, 66), na podzim 2022 se na jeho obrázcích s neutuchajícím zájmem opakovalo zobrazení Žižkovské věže (obr. 64, 66, 67). S nadšením a zaujetím kreslil na velký formát A2, který si vždy sám zvolil. Při znázorňování postav nebo zvířat byla patrná nejistota, daná pravděpodobně nezkušeností, jak výtvarnou, tak sociální. Chlapec, pocházející z města Dnipro, nechodil na Ukrajině do školky, byl vychováván doma jako jediné dítě velmi pečující, vzdělanou maminkou a tatínkem, o kterém toho nevíme mnoho. Forma jeho raných vztahů a nemožnost budovat vrstevnické vztahy nad rámec dyadického vztahu s matkou a triadického vztahu s otcem s sebou nese specifická vývojová rizika pro budoucí schopnost vztahování se k vrstevníkům i jiným dospělým.

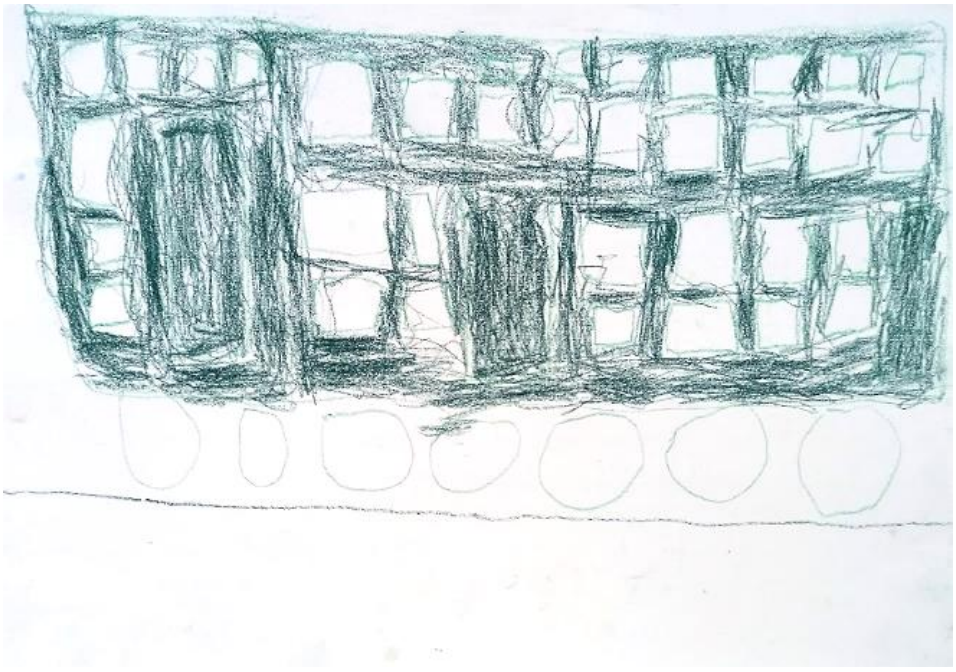

Obr. 63: Jurij, 6 let - Vlak (vlastní téma); olejové pastely; A3; srpen 2022

V Praze Jurij nastoupil v září 2022 do své první vzdělávací instituce, do 1. třídy základní školy. Navzdory odlišnému mateřskému jazyku mu školní učivo nedělalo větší problémy. Jurij se naučil velice rychle číst, již na podzim v 1. ročníku četl plynule, úkoly měl rychle hotové, a tak se k nelibosti třídní učitelky vydával na procházky po třídě. Na jeho nesoustředěnost a „neschopnost zůstat sedět na židli“ už padla nějaká ta stížnost. Problémy s pozorností bychom mohli spatřovat v nekonečných domech či stromech, které začínají u spodní části čtvrtky a zastaví se až o její horní okraj (obr. 67, 68, 69). Při vyobrazení oken domů nebo dopravních prostředků se uplatňuje automatické opakování čtvercových tvarů, které bychom mohli nazvat *nepravým ornamentem*. Jaromír Uždil uvádí, že pokud se automatismus uplatňuje nad míru a poškozuje základní věcný ráz kreseb, hovoříme o tzv. nepravém ornamentu, kdy dítě zdobí vše: postavu, zemi, oblohu. „*Přihlédneme-li blíž, zjistíme, že takový přezdobený výtvor je zpravidla obsahově chudý, nevynalézavý a strnulý. Výzdoba jako by měla zakrýt určité mezery v představivosti a v myšlení.*“[25] Opakování naučených tvarů také může signalizovat potřebu ubezpečování se, ujišťování v tom, co autor dobře zná a v čem si je jistý (obr. 63, 66, 67).

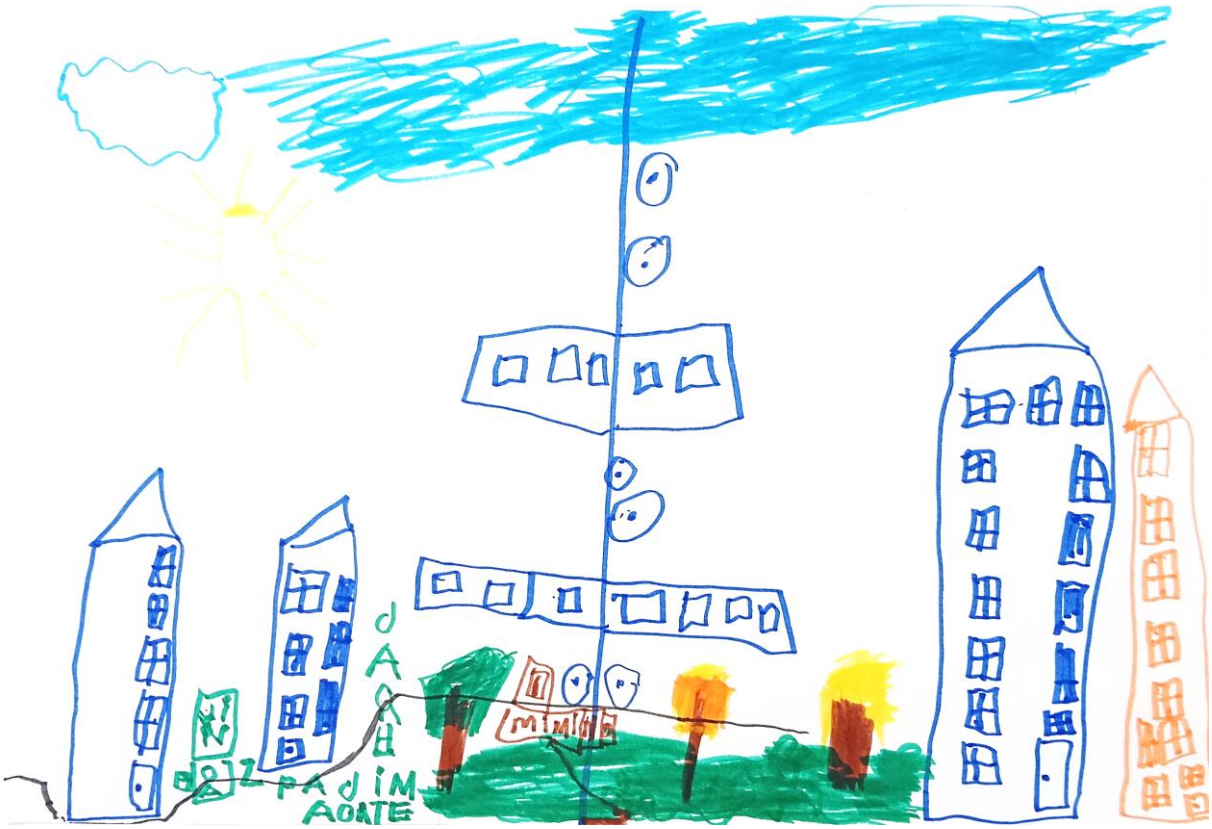

Obr. 64: Jurij, 6 let - Co mám rád (Žižkovská věž); fixy; A2; 5. 10. 2022

[25] Uždil, J. Čáry, klikyháky, paňáci a auta. s. 53.

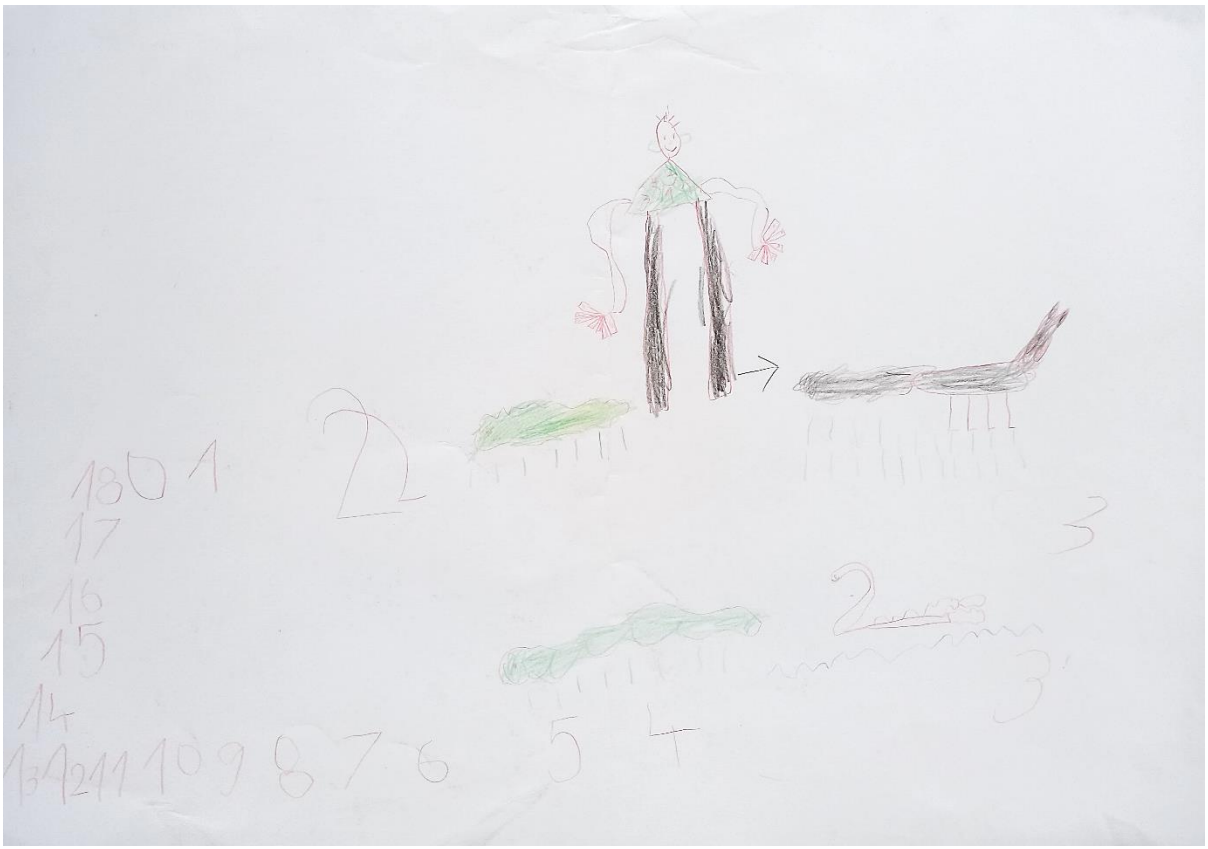

Obr. 65: Jurij, 6 let - Začarovaná rodina; pastelky; A2; 12. 10. 2022

Obr. 66: Jurij, 6 let – Vlastní téma, druhý obrázek po zpracování začarované rodiny; A2; 12. 10. 2023

Obr. 67: Jurij, 6 let - Voda a já; fialová pastelka, vodovky; A2; 19. 10. 2022

V Praze chlapec zcela propadl zájmu o dopravní síť hlavního města, začal studovat plány metra a vymýšlet hypotetické cesty veřejnou dopravou do různých míst Prahy. Pamatoval si názvy stanic, čísla tramvají a autobusů.

U Jurije se stalo hlavní výzvou bezpečné vyvedení z naučených, avšak omezujících stereotypů a pokusit se, aby objevil pravý potenciál tvořivé práce. Zároveň jsme se snažili o výtvarné dokončení a kompoziční dořešení obrázků s jeho preferovanými motivy: použití plošné barvy na stěny domů, vlaků a jiných netransparentních objektů, lazurní barva tvořící oblohu, doplnění důležitých detailů. Výzvám k použití plošné barvy se Jurij průběžně bránil a vytrvale odmítal lineární kresby vybarvovat. Zarputile trval na tom, že dům je bílý, podlaha je bílá, stěna je bílá, a důsledkem toho je čistě lineární zobrazení jednobarevnou (často fialovou) pastelkou (obr. 67, 68). Postupně přistupoval na moje výzvy objekty vybarvit, tento proces byl podpořen společným pozorováním objektů (domů) z okna, určováním jejich barvy a zvědomováním, že svět opravdu není bílý nebo průhledný.

Obr. 68: Jurij, 6 let - Já strom; pastelky a olejové pastely; A2; 2. 11. 2022

Obr. 69: Jurij, 6 let - Podzim; pastelky, fixy; A2; 9. 11. 2022

Obr. 70: Jurij, 6 let - Malování na hudbu; křídové a olejové pastely; A2; 23. 11. 2022

Nabídkám či výzvám nakreslit postavu se Jurij velmi bránil, sebekriticky tvrdil, že lidi kreslit neumí, a proto ani nechce. Tato nezkušenost může souviset s absencí předškolního vzdělávání a dosud chybějícími podněty postavu nakreslit; věnoval se tedy výhradně svým zájmům o dopravní prostředky atp. Občas se pokus o znázornění postavy objevil (obr. 67, 69, 75), za což jsem Jurije vždy pochválila, projevila radost a zájem. U tématu *Začarované rodiny* naopak nakreslil postavu (sebe), kterou teprve poté proměnil ve vlka (obr. 65). Představivost tohoto typu byla pro Jurije náročným úkolem, který jej evidentně znejišťoval, neboť jeho svět potřeboval mít jasnou strukturu, v níž nebylo pro přirovnání a čarování místo.

Při malování na hudbu Jurij typicky vložil do obrázku své oblíbené motivy (tramvaj, domy) a písmo. Ztvárnění konkrétních motivů u abstraktního zadání bylo u chlapce již očekávatelné. Poslouchanou vážnou hudbu znázornil faktograficky – nápisem „FLÉTNA“ a kresbou flétny, kterou v hudbě správně zaslechl.

Obr. 71: Jurij, 6 let - Zima; anilinové barvy a sůl; A2; 4. 1. 2023

Vodová barva a experimenty s ní způsobovaly Jurijovi těžkosti. Foukání do tušových skvrn se záměrem hledat ve skvrnách náhodně vyjevené tvary a objekty, skončilo po pár neúspěšných pokusech skvrnu rozfoukat. Toto „fiasko“ jsem u něho předpokládala, Jurij potřeboval mít své domy a vlaky pod lineární kontrolou. Naopak hned následující setkání po vánoční pauze se odvážně pustil do malování počasí anilinovými barvami (obr. 71), které jsme kombinovali se solením mokrých ploch barev za účelem objevování krásy nechtěného. Práce s vodou ho lákala, byla pro něho novou zkušeností.

Jurij namaloval zelené sněhové vločky a polární záři, obrázek prohlásil jako obvykle velmi rychle za hotový a odebral se tvořit obrázek na volné téma (též tradiční postup). Po namalování druhého obrázku souhlasil s dokončením prvního uplatněním plošné barvy. Ovšem s vybarvováním oblohy neměl trpělivost, a tak jsme se shodli na spolupráci, kdy já jsem vybarvovala modře prostor mezi sněhovými vločkami a Jurij solil. Spolupráce byla příjemná, mému plošnému konání důvěřoval, soli také a procesu nechával volný průběh. S obrázkem byl spokojený.

Následovalo několik lekcí, kdy se opakovaly Jurijovy bezpečné motivy. Tématem jednoho setkání bylo *Moje oblíbené místo v Praze,* na něž Jurij bezproblémově aplikoval své oblíbené metro. Během jedné lekce nakreslil 3 obrázky formátu A2 zobrazující tři různé podzemní stanice: STAROMĚSTSKÁ, MŮSTEK a NÁRODNÍ TŘÍDA.

Obr. 72: Jurij, 6 let – Moje oblíbené místo v Praze; tři obrázky A2 znázorňující různé stanice pražského metra; olejový pastel; 11. 1. 2023

Problémy s adaptací na školní prostředí a neustálé stížnosti ze strany mladé třídní učitelky vygradovaly přesunutím Jurije v pololetí první třídy do přípravného ročníku. Po dvou až třech týdnech byl Jurij přesunut zpátky do 1. třídy, aniž by mamince postup někdo více vysvětlil. Od té doby však stížnosti ustaly, pravděpodobně se změnilo nastavení a přístup paní učitelky. Jurijova adaptace, zvykání si na pravidla, spolupráce v kolektivu ostatních dětí a sociální vnímání jsou na vzestupu, což se zrcadlí i v jeho kresbách.

Zlom či zajímavý moment nastal při tvorbě ke dni *sv. Valentýna*, na který upozornily samy děti. Úkolem bylo libovolnou technikou (pastely, olejové pastely, fixy, pastelky, vodovky) nakreslit nebo namalovat, *koho nebo co mám rád*. Děti si měly vzpomenout na lidi, které mají rády, na oblíbená zvířata, ale třeba i na jídlo, které jim chutná, hračky a další oblíbené věci. Jurij si vybral jako obvykle velký formát čtvrtky A2 a zhurta se pustil do velkoformátové kresby metra v tunelu (obr. 73). Nechala jsem jej tvořit, ale uvnitř už se ve mně vzdouval vztek, který jsem pozorovala: jakékoliv téma zadám, nakreslí to samé – metro, vlak nebo Žižkovskou věž (i když o ni už hlavní zájem opadl). Když jsem si šla za ním o obrázku povídat, řekl, že namaloval metro, protože má rád metro, což na obrázek také napsal. Nabídla jsem mu, jestli nechce namalovat něco dalšího, co má rád, třeba maminku – odmítl. Řekl, že neumí kreslit postavy. Podpořila jsem ho, že si myslím, že postavy kreslit umí a že se to naučí lépe, když je bude zkoušet kreslit. Znovu odmítl a zopakoval, že má rád metro. Zeptala jsem se, jestli má raději metro než maminku. Řekl, že ano. Vzhledem k tomu, že už jsme po půlročním docházení na arteterapii měli poměrně dobrý a důvěrný vztah a věděla jsem, že má arteterapii a nás lektory rád, odpověděla jsem, že ho tedy po skončení arteterapie odvedu do metra, když má raději metro než maminku. Zeptala jsem se, jestli souhlasí. Řekl, že ano. Podívala jsem se na něho překvapeně a přestala s přemlouváním k další kresbě. Pak následovalo jeho obvyklé rychlé zamyšlení, vzal si bez řečí menší papír a na výšku vyobrazil maminku v béžové kostkované sukni (obr. 74), kterou dojatá matka po skončení arteterapie poznala a Jurij se jí vrhl do náruče.

Pro doplnění je možná dobré dodat, že po příchodu na arteterapii Jurij pravidelně maminku vystrkoval ze dveří a před skončením lekce se na ni zároveň vždy těšil a vyptával. Vyžadoval tento přesný „jízdní řád“, kdy arteterapie byla jeho časem „bez maminky“, časem svobodného ponoření do svého světa vlaků, tramvají, vysokých domů a věží.

Obr. 73: Jurij, 6 let - Sv. Valentýn aneb co nebo koho mám rád: Metro; pastel; A2

Obrázek 74: Jurij, 6 let – Sv. Valentýn aneb co nebo koho mám rád: Máma; pastel; A3

Obrázek 75: Pohled na vystavené práce při reflexi k tématu sv. Valentýn.

Zajímavým a arteterapeuticky užitečným se stalo Jurijovo následující zaujetí tématem počasí, kdy své kresby doprovázel zápisem typických výrazů spojených s počasím a čísly stupňů Celsia, podobně jako předtím vpisoval do obrázků názvy stanic metra. Počasí se stalo sjednocujícím rámcem pro Jurijovy kresby, které však začaly zrcadlit pestřejší rejstřík zážitků a situací z jeho života v České republice a také nečekaně vyjevené vzpomínky či fantazie o jeho původní vlasti. Nelpěl již na kresbě dopravních prostředků, ač k tomu téma někdy vybízelo.

Obrázek 76: Jurij, 6 let - Co jsem dělal o víkendu: Zlatá ulička; olejový pastel, A2; 29. 3. 2023

Zájem o počasí pomohl Jurijovi vynášet své emoce, které se zdály být předtím nepřístupné jak verbálně, tak výtvarně. Jeho obrázky začaly obsahovat příběhy, fantazie se zdála být aktivovaná a ač na obrázcích nebyly explicitně nakreslené postavy, při závěrečné reflexi vyprávěl, že lidé bydlí v domech nebo někam jedou. Zdálo se, že Jurij má ze své nové schopnosti narace obrázkem radost a tento nově objevený potenciál začal plně využívat.

K tématu Velikonoc jsem nabízela nakreslit vzpomínku na oslavy tohoto svátku na Ukrajině nebo české tradice, které jsem dětem představila formou fotografií. Kresba vzpomínek na původní vlast v sobě měla vždy retraumatizační potenciál a děti se těmto tématům spíše vyhýbaly. Jurij nakreslil tři vajíčka, českou vlajku a slunečnou předpověď počasí. Po dokončení jsme si s Jurijem povídali, které vajíčko by komu dal. Snažila jsem se do rozhovorů s ním zapojovat existenci tatínka, se kterým si denně společně s maminkou telefonovali, avšak Jurij o něm nikdy sám nemluvil a nikdy ho nechtěl nakreslit (to ovšem žádnou postavu). Na otázky týkající se tatínka stereotypně odpovídal, že brání Ukrajinu před Ruskem, ovšem chyběly autentické emoce, znělo to jako fráze v porovnání s výpověďmi ostatních dětí, které nemluvily o svých otcích takto schematicky. Podvědomě jsem nejspíše chtěla pro Jurije tatínka více zlidštit a zpřítomnit. Velikonoční vajíčko nalevo bylo přiděleno mamince, pravé tatínkovi a prostřední sobě samému.

Obrázek 77: Jurij, 6 let - Velikonoce v ČR nebo na Ukrajině; pastel; A2; 5. 4. 2023

Jurij si ponechával svou svobodu při ztvárňování zadaného tématu, kdy se často velmi odklonil od zadání a zobrazené motivy navázal na téma racionální výmluvou. V jeho obrázcích také často dozrávala předchozí témata nebo moje dřívější nabídky, o kterých evidentně v mezidobí přemýšlel. Při kresbě tématu *Co jsem dělal o Velikonocích* nakreslil bouřku, tři domy a strom. Obrázek okomentoval tak, že se v domě schovává jeho tatínek na Ukrajině a je velká bouřka. Jurij tak symbolicky konečně vyjádřil svůj strach o tatínka – naprosto spontánně, sám od sebe a také značně mimo zadané téma. Obrázek mohl být aktivován naší rozpravou nad jeho předchozí kresbou tří vajíček, kterou vytvořil před velikonočními svátky, možná také během týdne přemýšlel o předchozím tématu oslav Velikonoc na Ukrajině.

Obrázek 78: Jurij, 6 let – Velikonoce 2023; olejové pastely; A2; 12. 4. 2023
Domy a strom na Ukrajině, v jednom z domů je schovaný tatínek, počasí je výmluvné.

Po formální stránce si Jurij začal zvykat používat plošnou barvu k vybarvování domů a dalších objektů, jeho trpělivost sice kolísala, ale tendence k dokončení obrázků se zdála být vyšší. Objevuje se také regres v čárání zejména při znázornění dramatické oblohy. Jedná se o možný posun k afektivní složce, menší míře rozumové kontroly afektů a emocí, důsledkem je méně kontrolovaný typ projevu ve vztahu k viděné realitě, což převažovalo v předchozím období. Je patrný odklon od opakování „bezpečných“ motivů a tendence experimentovat, sdělovat, co má aktuálně „na srdci“.

Obavy nebo traumatické zážitky spojené s Ukrajinou se projevily také v jeho obrázku *Cesta z Ukrajiny* (obr. 79), který si opět vymyslel sám mimo zadané téma, a to až více než rok po příjezdu do České republiky. Dle jeho slov se jedná o cestu jiných, neznámých lidí z Ukrajiny do Česka přes Polsko, protože on s maminkou cestoval přes Maďarsko. Obrázek prozrazuje, že děti zpracovávají nejen své zážitky, ale také různé informace, možná i útržky rozhovorů dospělých, kterým se pokoušejí rozumět a které jim mohou způsobovat další psychickou zátěž.

Obr. 79: Jurij, 6 let - Cesta z Ukrajiny přes Polsko (vlastní téma); olejový pastel; A2; 3. 5. 2023

Dalším vykročením z bezpečné zóny je jeho zobrazení křižovatky na Andělu (obr. 80), kde – ač neuměle – opouští enumerativní zobrazení objektů na spodní lince papíru a pokouší se o perspektivní zobrazení prostoru. Propojení několika úhlů pohledu, včetně poprvé použitého sklápění do půdorysu, způsobilo Jurijovi komplikace bránící obrázek dořešit. Kresba je signálem nového, autentického zkoumání vnějšího světa a slibného budoucího vývoje.

Obr. 80: Jurij, 6 let - Školní akademie; olejové pastely; A2; 31. 5. 2023

Obr. 81: Jurij, 6 let - Školní akademie; olejové pastely; A2; 7. 6. 2023

Koncem školního roku se Jurij začal spontánně pouštět do kresby lidské postavy, která byla vzhledem k jeho blížícím se sedmým narozeninám formálně opožděná, avšak zájem o figuru a lidský svět je nepochybně dobrým znamením z hlediska chlapcova psychosociálního vývoje. Veřejné vystoupení v rámci školní akademie (obr. 81) bylo pro Jurije velmi emotivní událostí a novou zkušeností. (Na Ukrajině se školní vystoupení, stejně jako výlety či škola v přírodě údajně vůbec nepořádají.) Tyto obrázky prozrazují odvahu vztahovat se k prostoru, lidem, ochotu v rámci výtvarné tvorby experimentovat, chybovat a zkoušet nové postupy.

Obr. 82: Jurij, 7 let - Lisabon s typickou žlutou tramvají; A2; křídové pastely; 24. 7. 2023

V létě 2023 nakreslil Jurij křídovými pastely emotivní obrázek z návštěvy Lisabonu (obr. 82), kde jej zaujala charakteristická žlutá tramvaj. Téma udržení pozornosti je na obrázku stále aktuální (vysoké domy), patrná je i netrpělivost při vybarvování, avšak obrázek je mnohem emotivnější, barevně výraznější a živější než jeho tvorba v předchozím období. Barva nebe vnáší do obrázku silný expresivní moment a věrně evokuje portugalské oceánské ovzduší. Zážitek z cest přinesl nové podněty a vjemy, které mohly takto obohatit chlapcovu tvorbu. Kvality obrázku byly pozitivně ohodnoceny během závěrečné reflexe.

Obr. 83: Jurij, 7 let – Zážitek z prázdnin; Zakarpatí, kde strávil v létě 2023 pět dní s tatínkem, kterému dali krátkou dovolenou z vojenské služby; A2; vodové barvy; 5. 9. 2023

Další letní zážitek namaloval Jurij vodovými barvami, které si nečekaně sám zvolil (obr. 83). Chlapec strávil pět dní s matkou a otcem v Zakarpatí na západě Ukrajiny, pouze na takto krátký čas byl jeho tatínek uvolněn z vojenské služby. Malba zobrazuje dřevěnou chatu, ve které byli ubytováni a z jejíhož okna viděl les. Zobrazený strom má antropomorfní charakter a může představovat tatínka, se kterým strávil 5 dní po rok a půl dlouhém odloučení. Obrázek prozrazuje nahromaděnou tenzi, jež může souviset se strachem o otce, s obavou z jeho ztráty, zároveň je patrné zadržování těchto zakázaných a nepřiznaných emocí. Barevné zpracování může vyjadřovat deprivaci spojenou otcovskou postavou. Obrázek je sice barevně velice jednotvárný a obsahově chudý, avšak přináší nový způsob perspektivního zobrazení s prvním a druhým plánem, naznačující iluzivní zobrazení prostoru. Odvaha experimentovat, používat jiné „méně bezpečné“ výtvarné prostředky a nahlížet prostor novým způsobem signalizuje, že Jurijova tvorba se proměňuje a ve výtvarné expresi nachází prostředek k uvolnění a zpracování aktuálních obsahů.

Obr. 84 Jurij, 6-7 let -: Kartičky z úvodního kruhu; A7; říjen 2022-září 2023

Tato kazuistika byla zařazena z důvodu větší podoby chlapcova zázemí s rodinami západního typu, kde byla jedinému dítěti věnována maximální péče, rodina netrpěla existenční nouzí, zbývaly prostředky na cestování, zábavu i dárky pro lektorku kurzu. Chlapec však nejspíše neměl v raném věku možnost rozvíjet vztahy nad rámec tříčlenné rodiny, neboť nechodil na Ukrajině do mateřské školy a neměl ani sourozence. Ač je chlapec nejspíše nadprůměrně inteligentní, rychle se naučil česky a školní učivo mu nečinilo problém, chyběla mu zkušenost s udržením pozornosti, respektováním pravidel a plněním zadaných úkolů. Tato nezkušenost jej handicapuje také ve schopnosti spolupracovat a interagovat s ostatními dětmi a navazovat přátelství s vrstevníky. Vyhovovaly mu bezpečné, opakující se rituály (úvodní kroužek, závěrečná reflexe). Chlapcova tvorba byla po roce spolupráce emotivnější, sdělnější, odrážela aktuální chlapcovy prožitky, nikoliv anonymizované stavby či dopravní prostředky jako v předchozím období. Menší rozumová kontrola a větší citová angažovanost ve výtvarné tvorbě pomáhá chlapci uvolňovat afekty, uvědomovat si své pocity a vztahovat se okolnímu světu odvážnějším a citově bohatším způsobem.

5 Specifika arteterapeutické práce s dětskými uprchlíky z Ukrajiny

5.1 Ohrožení a válečná situace

V prvních týdnech a měsících války se obrázky často týkaly napadení Ukrajiny ruskou armádou, velké naštvanosti na ruského agresora (viz obr. 85), pocitů beznaděje a strachu. Kartičky při úvodním kruhu, hlavně u menších dětí, bývaly pomalovány kombinací černé a žluté barvy, vyjadřující, že děti pociťují bezprostřední ohrožení (viz barevná symbolika výstražných cedulí varujících před nebezpečím). Motiv ohrožení byl často vyjádřen metaforicky, ve formě zástupných objektů nebo náhodně vynesených motivů. Objevil se například obrázek mapy světa s proti sobě bojujícími zlými mimozemšťany a dobrými lidmi, který byl údajně inspirován počítačovou hrou a nijak nesouvisel se situací na Ukrajině. Ohrožení na sebe často bralo podobu vesmírné zkázy, srážky planet či pádu meteoritu (viz obr. 88). Opakovaně se také objevoval motiv schovávání se a ukrývání před nebezpečím (obr. 78, 86).

Nezřídka se na obrázku neplánovaně objevil letící nebo plovoucí objekt, který nápadně připomínal raketu, avšak měl být ptákem, rybou nebo letadlem (viz obr. 87). Téma „života na vlásku“ celé planety jako drobné kuličky na jazyku chameleona zobrazila kombinovanou technikou osmiletá Lydia (obr. 47). Dítě vyhnané ze své původní země, vytržené ze svého původního prostředí a nečekaně přesídlené do cizího státu se může cítit jako by bylo soustem na jazyku nepředvídatelného živočicha. Pocit ohrožení může být ovšem také osobního rázu a může odrážet situaci nejbližších rodinných vztahů, v nichž je či byla přítomná agrese nebo dokonce násilí.

Dalším způsobem, jakým děti vyjadřují traumatickou událost, je „agresivní“ počasí, tedy bouřka s hromy a blesky, silný déšť, děsivé mraky a zatažená obloha. Rok po vypuknutí války takto zobrazil situaci na Ukrajině šestiletý Jurij (obr. 78), který obrázkem bouřky vyjádřil strach o tatínka, který se schovává v jednom z nakreslených domů. Tatínek zůstal na Ukrajině a dle Jurijových slov: „Bojuje, aby bránil Ukrajinu před Ruskem.“

Pocity ohrožení a zvýšená citlivost na svůj osobní prostor se projevily především při společné velkoformátové práci dětí v létě 2022 (viz obr. 90, 91). Na společném obrázku *Náš svět* byla zaznamenána srážka planet šestiletým chlapcem, který velmi těžce snášel náhlý přesun do cizojazyčného prostředí. Ostrá konfliktní situace nastala mezi jinými chlapci při kresbě propletenců a srdíček znázorňujících česko-ukrajinskou sounáležitost. Téma hranic a osobního prostoru vnímaly tyto děti krátce po narušení hranic jejich státu velice citlivě.

Obr. 85: Chlapec ze Lvova, 11 let - Jak se cítím; tempera; A2; duben 2022. Obrázek zobrazuje napadení Ukrajiny a velkou naštvanost chlapce na původce této agrese, tedy ruského prezidenta, kterou sděloval i verbálně.

Obr. 86: Chlapec z východní Ukrajiny, 8 let - Asociační technika foukání do barev a hledání konkrétních tvarů; vodové barvy, tuš; A3; 14. 12. 2022. V obrázku se objevili lidé schovávající se do skvrn v barvách ukrajinské vlajky.

Obr. 87: Chlapec z východní Ukrajiny, 8 let – Jaro; A2; křídové pastely; 22. 3. 2023.
Zvýšená a neobvyklá přítomnost létajících objektů v tvorbě dětských válečných uprchlíků.

Obr. 88: Chlapec, 8 let – 1. Dinosaurus zasažený meteoritem letí vzduchem;
Obr. 89: Dinosaurus se dívá na své stopy, na cestu, odkud přišel; anilinové barvy a sůl; A3; 4. 1. 2023.

Obr. 90: Společný obrázek Náš svět obsahuje motivy ohrožení v symbolické meziplanetární situaci, patriotismus i ideální harmonický vztah České republiky a Ukrajiny znázorněný ornamentem z vlajek a srdcí. V červenci 2022 byly děti ještě velice citlivé na téma hranic a společná tvorba se neobešla bez hádek a silných sporů o prostor mezi chlapci.

Obr. 91: Detail společného obrázku Náš svět - Sněžka a Hoverla. Po mém upozornění, že ve skutečnosti je Hoverla vyšší, byla ukrajinská hora zvětšena.

3.5.2 Státní symbol

Každý, kdo výtvarně pracoval s ukrajinskými běženci, může jistě potvrdit, že Ukrajinci jsou na svůj státní symbol velice hrdí a žluté a modré pastelky, fixy, pastely i vodovky kvapem ubývají. Obrázky se ladí do žluto-modrých odstínů, objevují se i vlastenecká hesla (Слава Україні!). Vše je posíleno současnou situací, národní patriotismus je vyeskalován na maximum. Zdá se však, že děti po vyobrazení vlajky sahají i z důvodu úniku do abstraktního vyjádření, ve snaze vyhnout se komplikovanému vyobrazení mezilidské scény nebo chybějící představy na dané téma. Vlajky zemí původu se objevovaly i u jiných dětí-cizinců v dobách mírových. Uznání vlajky země původu a její důležitosti pro autora je základní příležitostí k projevení respektu z pozice příslušníka majoritní národnosti.

Ukrajinské děti s velkou oblibou připomínají barevnou kombinaci státní vlajky jejich původní země, která vychází ze symboliky žlutého obilného pole a modrého nebe nad ním. V oblibě jsou také ornamentální propletence a motivy vyjadřující sounáležitost českého a ukrajinského národa (obr. 90, 91, 92, 93). Děti se takovými obrázky ujišťují o vzájemném spojenectví a míru mezi oběma zeměmi. Obsahem těchto obrázků může být také přání a úzkostná obava, aby „ideální harmonie“ neskončila.

Obr. 92: Spontánní obrázek ukrajinského dítěte vyjadřující důležitost vzájemného vztahu Ukrajiny a České republiky. Harmonický „láskyplný“ vztah obou států je klíčem k bezpečnému životu ukrajinských dětí v Česku. A4; léto 2022

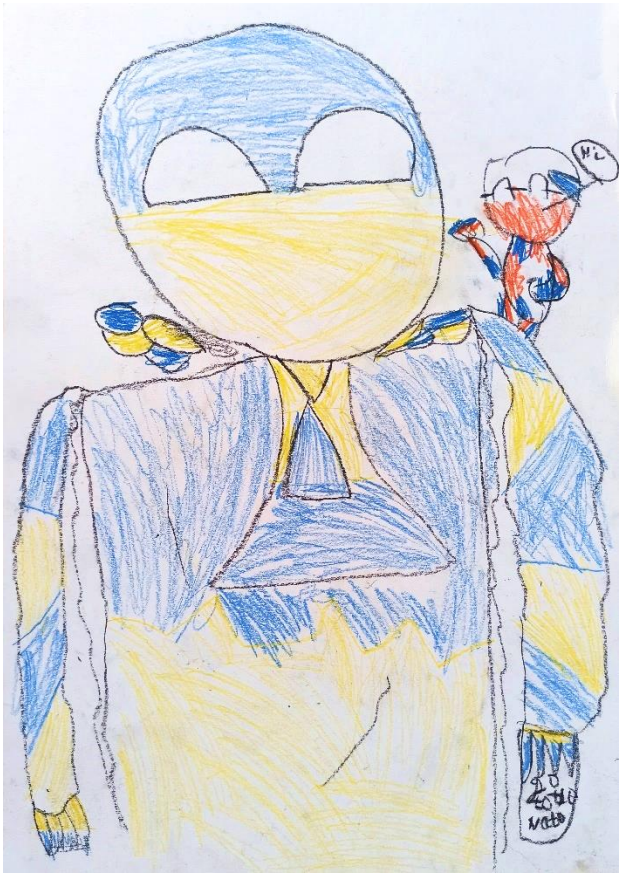

Obr. 93: Chlapec, 9 let - Ukrajinec; olejové pastely; A3; 9. 11. 2022

Záměrem těchto obrázků může být také snaha potěšit přítomného českého lektora, vyjádření vděčnosti za přátelské přijetí a poskytnutý azyl. Děti se těmito záznamy mohou ujišťovat o tom, kdo je na mapě světa „dobrý“ a „zlý“, což je pro ně vzhledem k útoku na jejich zemi jiným státem velice důležité téma. Odráží se zde dětské chápání a vnímání okolního světa na principu tzv. „štěpení“, který popsala psychoanalytička Melanie Kleinová.

Žluto-modrá kombinace se velmi často objevovala na kartičkách v rámci úvodního kruhu (viz obr. 39), ale nezřídka se objevila také vlajka česká (viz obr. 84). Žluto-modrou kombinaci jsem vždy přijala s respektem a úsměvem. Napadalo mne však, že po ní děti sahají také z bezradnosti a automatičnosti – umožňovala jim nehledat jiné řešení, nezamýšlet se, neexperimentovat: jako by žluto-modrou kombinací nešlo nic zkazit. Nevýhodou této opakovaně prosazované preference může být barevná redukovanost v tvorbě dětí.

Fascinujícím a zároveň velmi charakteristickým projevem tohoto přístupu bylo zpracování tématu *Sv. Valentýn* pětiletým chlapcem. Tématem bylo, co nebo koho máme rádi, s krátkým necítěním obrazu, koho nebo co máme v srdci. Chlapec pomalu a rozvážně nakreslil čtyři různě velké a různě široké státní vlajky Ukrajiny, které symbolizovaly jednotlivé členy rodiny: největší maminka, menší tatínek (avšak první), nahoře autor a úzký prapor znázorňující bratra. Vyhnul se tak komplikovanému znázornění postav, avšak v zástupné a bezpečné formě se mu podařilo dostat celou svou ukrajinskou rodinu na papír.

Obr. 94: Chlapec, 5 let: Sv. Valentýn - koho mám rád; olejový pastel; A2; 15. 2. 2023

Národní identita hraje u Ukrajinců velmi významnou zemi, je tak úzkostlivě střežena, opakována a připomínána právě proto, že je bytostně ohrožována – ideologicky i fyzicky. Žluto-modré zemi hrozí reálné smazání z mapy světa a děti toto ohrožení cítí. Kresba vlajek může mít také funkci podpory a „fandění“ krajanům na Ukrajině, mezi nimiž jsou často jejich otcové.

Obr. 95: Dívka, 5 let – vlastní téma; A3; olejové pastely; únor 2023

5.3 Kulturní rozdíly

Při práci s klienty pocházejícími z jiného kulturního prostředí je potřeba vždy počítat s odlišnou konotací některých témat. Někdy může být obtížné zajistit, aby bylo téma srozumitelné nebo aby bylo pro cílovou skupinu dostatečně atraktivní, bezpečné a zároveň kulturně podstatné. Odlišnou váhu a kulturní význam mají tradiční svátky (Vánoce, Velikonoce, Den matek, Helloween, Valentýn), nemůžeme také počítat se znalostí pohádek, které jsou všeobecně známé v českém prostředí. O jistý interkulturní přesah se starají celosvětově populární filmy pro děti a počítačové hry (např. japonské anime, seriál Wednesday, hra Minecraft).

Pro menší děti jsem připravila dvě tradiční ukrajinské pohádky, které jsem znala díky projektu *Bedýnky příběhů*[26] neziskové organizace InBáze. V rámci tohoto projektu jsou dětem ve školách (popř. jinde) čteny dvojjazyčně pohádky z různých zemí světa s následnou diskusí a představením geografických a kulturních specifik přistěhovalcem pocházejícím z dané země, který už zároveň ovládá češtinu. V rámci programu o Ukrajině je předčítána pohádka *Rukavička*, která je dvojjazyčně namluvená na webových stránkách InBáze[27], nebo *Telesyk*, která je k dispozici v ukrajinštině v desetiminutové verzi na YouTube[28]. S dalšími pohádkami mi pomohla interkulturní pracovnice, která připravila čtení *Perníkové chaloupky* v ukrajinštině, neboť tato pohádka není na Ukrajině příliš známá. Další tradiční pohádkou, kterou jsme výtvarně zpracovávali, byla *Červená Karkulka*, již jsem na jaře 2023 pouštěla dětem v češtině a v ruštině z kanálu YouTube[29]. Dívání se na pohádku nebo její poslech v ukrajinštině nebo ruštině děti vždy zaujal, vzbudil zájem, zpozorněly. Zatímco u českojazyčné verze *Červené Karkulky* si děti povídaly a kreslily pohádku podle paměti, po spuštění ruského zpracování umlkly, přestaly pracovat a zaujatě sledovaly přehrávací zařízení, kterým byl můj telefon (pozn. ve skupině se právě nacházely ruskojazyčné děti z východní Ukrajiny).

Na podzim 2022 dětská skupina sama iniciovala téma *Ukrajinský chlapec a/nebo ukrajinská dívka*. Pro některé děti se téma ukázalo podstatným z hlediska sebeurčení a sebeuvědomění (viz obr. 15, 44). Tématu věnovaly více času a energie než obvykle, některé

[26] Informace na WWW: <https://inbaze.cz/multikulturni-vzdelavaci-programy-pro-ms-a-1-stupen-zs/>.
[27] *Rukavička.* Audinonahrávka dostupná z WWW: <https://inbaze.cz/publikace-a-metodicke-materialy/#bedynky>.
[28] *Ivasyk Telesyk.* Dostupné z WWW: <https://www.youtube.com/watch?v=5DxNv5aAW1o>.
[29] Красная Шапочка и Серый Волк - Мультфильм - сказки для детей - сказка. Dostupné z WWW: <https://www.youtube.com/watch?v=RskpxMRLv94&t=551s>.

obrázky byly osobního rázu, jiné se pokoušely o zobecňující pohled. Některé artefakty odkazovaly k současnému válečnému stavu a zobrazovaly statečné Ukrajince bránící svou vlast (viz obr. 15 a 93), s nimiž se obzvláště chlapci pochopitelně identifikují. Na Ukrajině zůstali jejich otcové a někteří opravdu dennodenně nasazují životy, aby bránili svou zemi. Zobrazení války v sobě nese riziko retraumatizace, avšak způsob, jakým si skupina téma sama zadala, umožňoval vyjádřit se k válečnému konfliktu v případě potřeby, avšak nabízel se také možnost zobrazení postav v civilu. Ve všech případech docházelo k vyjevení silných osobních témat.

Obr. 96: Pětiletá dívka pracuje na ilustraci pohádky Rukavička, u níž uplatňuje rentgenové vidění při kresbě zvířátek schovaných ve ztracené rukavici v lese.

Obr 97: Chlapec, 8 let – Ilustrace k ukrajinské pohádce Telesyk, zobrazující hlavního hrdinu lovícího ryby na loďce; A3; křídové pastely; 19. 4. 2023

5.4 Vzdělávání

Příchod velkého množství ukrajinských dětí se stal pro české školství nejen kapacitní výzvou, ale také zkouškou ve schopnosti nastavit systémové kroky potřebné pro adaptaci a postupnou integraci těchto cizojazyčných žáků. Nicméně obrovskou výzvou a zátěží bylo a stále je zvládání české školní docházky především pro samotné ukrajinské děti. Jazyková bariéra je velkou překážkou ve vzdělávání a samozřejmě velmi ovlivňuje výkon žáků s nedostatečnou znalostí vyučovacího jazyka. Děti ukrajinských uprchlíků byly hlavně zpočátku velmi málo motivované zapojit se do českého vzdělávání, neboť počítaly s brzkým návratem na Ukrajinu; z toho důvodu také velmi často pokračovaly v dálkovém plnění školní docházky na Ukrajině. Děti přicházely na arteterapii velmi unavené a často si stěžovaly na špatné známky nebo dokonce nepříjemné zacházení. Svůj volný čas popisovaly jako věnovaný učení, doučování nebo plnění úkolů do ukrajinské školy. Roli hrál samozřejmě i přístup rodičů a jejich rozhodnutí, zdali budou děti plnit jen povinnou českou školní docházku nebo k tomu budou držet krok i s ukrajinskou základní školou.

Některé děti zvládaly učivo české školy poměrně dobře, obzvláště pokud se v Česku začínaly vzdělávat v první třídě nebo nižších ročnících základní školy, oceňovaly také přítomnost ukrajinských učitelek a asistentek pedagoga ve třídách. Děti z vyšších ročníků

působily často velmi přetíženě a jejich školní výsledky neradostně.

Důkazem, jak velkým tématem a zátěží je pro ukrajinské děti škola, jsou červnové obrázky na téma *Co bych chtěl/a dělat o prázdninách*. Ač jsem se snažila o pozitivní vizi a připomínala, že se může jednat o neuskutečnitelné fantazijní přání, tři děti ve dvou různých skupinách nezávisle na sobě nakreslily, jak se budou v létě učit buď látku do české školy, nebo se budou účastnit ukrajinské online výuky nebo budou dohánět učivo v obou zemích zároveň (obr. 25, obr. 98, obr. 99).

Obr. 98: Dívka z Oděsy, 7 let - Co bych chtěla dělat o prázdninách. Dle svých slov se bude v létě učit na terase u maminky v práci, na tabletu bude sledovat ukrajinskou online školu. A3; olejové pastely; 14. 6. 2023.

Obr. 99: Dívka, 12 let - Co bych chtěla dělat o prázdninách; A3; olejové pastely; 14. 6. 2023.

6 Diskuse

Arteterapie s dětskými uprchlíky z Ukrajiny se ukázala jako podpůrná během náročného adaptačního období, zahrnujícího zvykání si na nové prostředí, učení se novému jazyku, seznamování se s kulturními odlišnostmi a účastnění se cizojazyčné školní docházky. Výtvarné lekce sloužily dětem jako pravidelná relaxace od stresu a povinností, bezpečné místo pro sdělování příběhů a aktuálních životních těžkostí, místo, kde hlavním dorozumívacím jazykem byla kresba a malba. V důsledku limitované schopnosti verbálního sdělování kvůli jazykové bariéře se výtvarná tvorba stala náhradním komunikačním kanálem pro sdělování přání, obav, minulých zážitků i aktuálních emočních obsahů. Prostřednictvím kresby, malby a kombinovaných technik mohly být zážitky sděleny, nahlédnuty, zpracovány a integrovány jako součást nově budované identity „ukrajinského uprchlíka v České republice“, což obnášelo nutnou rekonstrukci a transformaci dosavadního já.

Arteterapeut české národnosti představuje pro děti-imigranty autoritu cizího původu, se všemi obavami a představami s touto rolí spojenými, včetně ohrožení či odmítnutí z pozice příslušníka domácí národnosti. Terapeutický vztah se stává příležitostí ke zprostředkování přijímajícího přístupu a vzbuzení pocitu důvěry v obyvatele nové země, což může být pro děti klíčovým prožitkem pro jejich další vztahování se k místnímu obyvatelstvu majoritní národnosti.

Výtvarná tvorba v bezpečném prostředí a v atmosféře důvěry a přijetí poskytuje příležitost odžít a sdělit traumatické zážitky, ať už spojené s válečnou agresí a vyhnáním z domovů nebo traumatické zápisy ranějšího původu. Traumata prožitá v prostředí blízkých rodinných vztahů se ukazují jako silnější a více zatěžující pro budoucí vývoj a směřování životního příběhu než ta způsobená vnějšími událostmi. Prožitek bezprostředního ohrožení života v souvislosti s ruskými útoky se mohl stát spouštěčem pro oživení těchto ranějších traumat (viz. Ivanova koktavost).

Mnoho témat v sobě nese retraumatizační potenciál, a tak není vhodné na jejich zobrazení nijak naléhat. Kresba zvířete, rodiny i domu může vyvolávat vzpomínky na to, o co tyto děti přišly. Až po roce pobytu v České republice byly děti schopny zobrazit konkrétní vzpomínky na svůj bývalý život, na cestu z Ukrajiny nebo si připustit strach o své blízké. V prvních měsících arteterapeutických setkávání děti ve zvýšené míře tvořily abstraktně, odmítaly zobrazení konkrétních tvarů, postav či zvířat. Abstraktní tvorba mohla tvořit bezpečný způsob projevu v tomto extrémně zátěžovém období, kdy zážitky ohrožení byly ještě

příliš čerstvé. Arteterapie by měla poskytovat bezpečný prostor, úlevu a léčení bez tlaku na konkrétní zobrazení, pokud na něj děti nejsou ještě dostatečně připravené. Zkušenost ukázala, že k zobrazení náročných témat dojde „ve správný čas“, když je osobnost dítěte připravena na jejich otevření a přijetí.

Nucený odchod z domova a překonávání obtíží spojených s životem v České republice je pro děti z Ukrajiny společným prožitkem, který spolu mohou sdílet, a posílit se tak navzájem vědomím, že situaci neprožívají samy. Nejtěžší na celé situaci se zdá být odtržení od otců, přerušení vztahu, který se na dálku přes mobilní telefony nemůže adekvátně rozvíjet, často je situace spojena se strachem o otcův život, ať už uvědomovaným či nikoliv. Některé vztahy, a tedy i rodiny, se v důsledku odloučení partnerů rozpadly, pro mnohé rodiny je odloučení dlouhotrvající náročnou zkouškou.

Se situací chybějícího otce souvisí časté převzetí mužské role v rodině nejstarším synem. Předčasné dospění se zdá být častým fenoménem u dětí-cizinců, neboť jsou dříve zodpovědné za své povinnosti spojené s českou školní docházkou, navíc často (vědomě či nevědomě) poskytují oporu svým rodičům či rodiči, který také prochází náročným obdobím. Rodiče-cizinci většinou nemohou být svým dětem oporou při přípravě do školy, neboť nerozumí obsahu ani náročnosti učiva, navíc neznají české socio-kulturní zvyklosti, a tak jsou tyto děti často odkázány samy na sebe. Děti naopak často působí jako překladatelé pro své rodiče, protože si češtinu zpravidla osvojí dříve, což na ně klade další zodpovědnost a očekávání „dospělého přístupu“. Výtvarná tvorba v rámci arteterapie se tak stává příležitostí „být dětmi“ adekvátně svému reálnému věku, být svobodnými a hravými tvůrci, vrátit se do světa představ a fantazie, neboť tato vývojová fáze by mohla dětem v budoucnu chybět a bránit jim doopravdy dospět.

Dalším z cílů poskytované arteterapie bylo vytvoření prostoru pro navazování a budování vrstevnických vztahů ve skupině, obohacení o prožitky ze společné tvorby, rozvíjení respektu a empatie vůči ostatním členům při úvodním kruhu, během tvorby a zejména při závěrečné reflexi. Vzhledem k velké zaměstnanosti matek a chybějícím otcům měly děti omezené možnosti volnočasového vyžití, např. o víkendech nebo o prázdninách. Některé děti trpěly úzkostí, až sociální fóbií a odmítaly se účastnit volnočasových akcí, např. dětských táborů. I proto jsme v létě pro děti uspořádali několik celodenních setkání (ve spolupráci s Galerií hlavního města Prahy), která se měla stát zdrojem nových zážitků a příležitostí strávit

čas s kamarády. Pro některé děti se tyto akce staly nejzajímavějšími zážitky z prvních letních prázdnin v České republice a pomohly vytvořit pozitivní vzpomínky s aspektem sounáležitosti.

Práce s dětskými uprchlíky z Ukrajiny byla ztížena velkou fluktuací dětí. Skupina se rozrůstala a znovu ztrácela členy bez udání důvodu, tyto cykly se zopakovaly několikrát během školního roku a byly zatěžující nejen pro vedení kurzu, ale i pro samotné děti, které se pak měsíce vyptávaly na nepřítomné kamarády. Tento problém určitě souvisel mj. s docházením na místo mimo školu a nárokem na rodiče přivádět a vyzvedávat děti. Pokud by aktivita probíhala přímo v základní škole během času stráveného v družině, věřím, že docházka dětí by byla vytrvalejší a skupina stabilnější.

Každé dítě je jedinečné a přišlo do arteterapie se svým unikátním životním příběhem. Hlavním smyslem aktivity bylo dát této jedinečnosti prostor k sebevyjádření a růstu podporou individuálních výtvarných zájmů a potřeb. Svobodné rozhodování o svém obrázku znamenalo pro děti možnost tvořit alespoň část svého světa podle svých představ a přání. Ukázalo se, že kreativní síla má tendenci dovést každé dítě ke svému individuálnímu řešení: Ivan potřeboval více času, prostoru a respektu pro své ambiciózní vize a propracované projekty. Inna se ve svých obrázcích vracela do idylického světa před válkou, kdy byla rodina pospolu, a barvami dávala průchod svým silným emocím. Díky arteterapii mohli sourozenci zažívat společně strávený čas i zakoušet osamostatnění od sebe navzájem. Jurij našel cestu ke svým nepřístupným emocím skrze téma počasí, které pro své kresby sám objevil. Lydia se ve svých artefaktech vyrovnávala s komplikovaným tématem sebepřijetí a bezpečného vztahování zobrazováním figurativních motivů. Cestou k uvolnění a nahlédnutí určitých obsahů se pro ni stal také humor a nadsázka ve formě karikatury. Dalo by se říci, že každé dítě našlo v tvorbě nebo díky tvorbě lék, který aktuálně potřebovalo.

Roli arteterapeuta vnímám jako roli podporujícího průvodce, který dětem asistoval při procházení celkovou proměnou jejich života, snažil se děti psychicky posilovat, pomáhal rozvíjet jejich dispozice a umožnil otevírat a integrovat těžká témata s ohledem na jejich vnitřní připravenost a zralost. Zároveň jsem se – jakožto průvodce – snažila vycítit nebezpečí, rozpoznat rizikové momenty a možná úskalí, identifikovat překážku a společně s dítětem najít či navrhnout způsob jejího překonání, aby cesta mohla pokračovat dál. Ke klíčovým aspektům terapeutické práce patří bezpečný a důvěryhodný vztah, nepodmíněné pozitivní přijetí každého dítěte a empatické naslouchání. Za nejdůležitější složky účinné arteterapeutické podpory pro děti-cizince adaptující se v novém prostředí plném požadavků, neporozumění a

socio-kulturních odlišností považuji především samotné „kreativní flow“ (plynutí) v bezpečném a přijímajícím prostředí, vtažení do tématu a zaměření na práci, poskytnutí svobody a respektu pro vlastní nápady, podporu sebevědomí a odvahy v kontextu výtvarného snažení a technickou (alias terapeutickou) laskavou podporu během tvůrčího procesu.

Závěr

Práce vznikala během dynamického období příchodu uprchlíků z Ukrajiny, jejich přijímání, zabydlování a prvních pokusů o začlenění do českého sociálně-právního a vzdělávacího systému. Legislativní opatření, pobytové statusy, úpravy vzdělávacího systému stejně jako počty uprchlíků se během vzniku této práce proměňovaly, byly průběžně aktualizovány a doplňovány, avšak neustálá proměna situace během tzv. uprchlické krize a nedostupnost přesných dat v počátku vzniku této práce mohly ovlivnit její konzistenci. Samotná práce vznikala více než jeden rok a shrnuje zkušenost z 18 měsíců arteterapeutické práce s ukrajinskými dětmi uprchlými před válečnou agresí ze strany Ruské federace. Kazuistiky popisují proměnu výtvarného projevu čtyř dětí ve věku 6-12 let, dvou chlapců a dvou dívek, během 12-14 měsíců arteterapeutického působení.

Vzniklo velké množství výtvarného materiálu, zážitků, proběhly důležité rozhovory a zlomové situace, ze kterých bylo těžké vybrat ty nejdůležitější a nejpřínosnější vzhledem k záměru této práce. Samotná arteterapeutická podpora byla ovlivněna velkou fluktuací dětí a také nejistotou z hlediska projektového zajištění aktivity. I přes počáteční chaos a průběžné hledání nejvhodnějšího způsobu vedení jsem velmi vděčná, že jsem měla možnost s dětmi během tohoto přechodového, velmi emotivního a náročného období být a podpořit je v jejich znovunalezení místa ve světě, který se 24. 2. 2022 navždy změnil.

Literatura a prameny

Akthar, Z. & Lovell, A. (2018). Art therapy with refugee children: a qualitative study explored through the lens of art therapists and their experiences [online]. [cit. 2023-03-27]. In International Journal of Art Therapy. Dostupné z WWW: <https://doi.org/10.1080/17454832.2018.1533571>.

Babyrádová Stehlíková, H. (2016). Expresivní terapie se zaměřením na výtvarný a intermediální projev. Brno: Barrister & Principal, Masarykova univerzita.

Bernkopfová, M., Nosálová, B., Titěrová, K., Vágnerová, T., Vávrová, J. (2019). Průvodce začleňováním žáků s OMJ pro základní školy [online]. [cit. 2023-03-15]. Dostupné z WWW: <https://meta-ops.eu/wp-content/uploads/2020/03/pruvodce_zaclenovanim_zaku_s_OMJ_META.pdf>.

Berry, J. W. a kol. (2006). Immigrant Youth: Acculturation, Identity, and Adaptation. Applied Psychology: An International Review, 55 (3), s. 303-332.

Bronstein, I., Montgomery, P. (2010). Psychological Distress in Refugee Children: A Systematic Review Springer Science+Business Media [online]. [cit. 2023-03-20]. Dostupné z WWW: <https://sci-hub.se/10.1007/s10567-010-0081-0>.

Fraibergová, S. H. (2002). Magické roky. Praha: Triton.

Friedlová, M., Lečbych, M. eds. (2015). Expresivní terapie jako podpora kvality života u různých klientských skupin. Olomouc: Univerzita Palackého v Olomouci.

Hartl, P., Hartlová, H. (2010). Velký psychologický slovník. Praha: Portál, s. r. o.

Jedlička, R. (2009). Kompetence mezi výchovou a terapií. In Komzáková, M., Slavík, J. (ed.). Umění ve službě výchově, prevenci, expresivní terapii. Praha: Univerzita Karlova, Pedagogická fakulta, s. 39–43.

Jedlička, R. a kol. (2015): Poruchy socializace u dětí a dospívajících. Prevence životních selhání a krizová intervence. Praha: Grada Publishing, a. s.

Kabancová, N., Machovcová, K. „Koukala jsem na to, jak si hrajou a mluví na sebe řečí, kterou vůbec nevnímám“: Jinakost u dětí s migrační zkušeností. Univerzita Karlova, Pedagogická fakulta. Pedagogická orientace, 2018, roč. 28, č. 2, s. 269–289.

Koubský, P. (2022). Stručné dějiny Ukrajiny od Kyjevské Rusi až k Zelenskému. Praha: Deník N.

Kšajt, F. (2015). Hovory arte. Červený Kostelec: Pavel Mervart.

Kyzour, M. st. O krizových jevech v dětské kresbě a malbě. In Estetická výchova 2–3, 1969/70, s. 35–37, 44–46.

Lechta, V. (2010). Koktavost : integrativní přístup. 2., rozš. a přeprac. vyd. Praha: Portál, s. r. o.

Lhotová, M., Perout, E. (2018). Arteterapie v souvislostech. Praha: Portál, s. r. o.

Linhartová, T. (2018). Děti s odlišným mateřským jazykem v mateřských školách. Praha: META, o. p. s.

Mokryk, R., Padevět, J. (2023). Hovory o Ukrajině. Radomyr Mokryk odpovídá na otázky Jiřího Padevěda. Praha: Academia.

Moree, D. (2015). Základy interkulturního soužití. Praha: Portál, s. r. o.

Müller, O. a kol. (2007). Terapie ve speciální pedagogice. Teorie a metodika. Olomouc: Univerzita Palackého v Olomouci.

Oaklander, V. (2020). Třinácté komnaty dětské duše. Tvořivá psychoterapie v duchu gestalt terapie. Praha: Portál, s. r. o.

Pöthe, P. (2013). Emoční poruchy v dětství a dospívání. Praha: Grada Publishing, a. s.

Pöthe, P. (2022). Vývojová a vztahová terapie dětí. Praha: Portál, s. r. o.

Pöthe, P. (2020). Síla nevysloveného. Praha: Portál, s. r. o.

Potměšilová, P.; Harčaríková, T., Fojtíková Roubalová M., Nagyová, K., Víšková A. (2021). Pedagogicko-psychologické aspekty expresivních terapií u jedinců se speciálními vzdělávacími potřebami. Olomouc: Univerzita Palackého v Olomouci.

Potměšilová, P., Sobková, P. (2012). Arteterapie a artefiletika nejen pro sociální pedagogy. Olomouc: Univerzita Palackého v Olomouci, Cyrilometodějská teologická fakulta.

Rubin, J. A. (2005). Child Art Therapy. New Jersey: John Wiley and Sons, Inc., Hoboken.

Rychlík, J., Zilynskyj, B., Magocsi, P. R. (2022). Dějiny Ukrajiny. Dějiny státu. Praha: Nakladatelství Lidové noviny.

Slavíková, V., Slavík, J., Eliášová, S. Dívej se, povídej a tvoř. Praha: Portál, s. r. o.

Slavíková, V., Hazuková, H., Slavík, J. Výtvarné čarování. Artefiletika pro předškoláky a mladší školáky. Úvaly: Albra, s. r. o.

Šajtar, J. (23. 2. 2022). Stručná chronologie dějin Ukrajiny – země, která se proměnila v peklo pro své vlastní obyvatele [online]. In Reflex [cit. 2023-03-26]. Dostupné z WWW: https://www.reflex.cz/clanek/historie/54222/strucna-chronologie-dejin-ukrajiny-zeme-ktera-se-promenila-v-peklo-pro-sve-vlastni-obyvatele.html>.

Šicková-Fabrici, J. (2002, 2008, 2016). Základy arteterapie. Praha: Portál, s. r. o.

Titěrová, K. a kol. (2019). Průvodce pro PPP při práci s dětmi s OMJ [online]. Praha: META, o. p. s. [cit. 2023-03-26]. Dostupné z WWW: <https://inkluzivniskola.cz/pruvodce-pro-poradny-pri-praci-s-detmi-zaky-s-omj>.

Uhlíř, J. (2002). Tvoříme ve stylu známých malířů. Praha: Portál, s. r. o.

Uždil, J. (1974). Čáry, klikyháky, paňáci a auta. Praha: Státní pedagogické nakladatelství.

Vágnerová, M. (2017). Vývoj dětské kresby a její diagnostické využití. Praha: Raabe.

Vágnerová, M., Lisá, L. (2021). Vývojová psychologie. Dětství a dospívání. Praha: Karolinum.

Zicha, Z. (1981). Úvod do speciální výtvarné výchovy. Praha: Katedra speciální pedagogiky pedagogické fakulty Univerzity Karlovy.

Zingerová, A (2015). Ukrajinská krize 2014 a její možné mezinárodní důsledky. Bakalářská práce. Praha: Vysoká škola ekonomická v Praze.

Online zdroje

Centrum pro integraci cizinců, o. p. s. [online]. Další vzdělávání. [cit. 2024-1-1]. Dostupné z WWW: <https://www.cicops.cz/cz/dalsi-vzdelavani>.

Český statistický úřad [online]. [cit. 2023-09-09]. Dostupné z WWW: <https://www.czso.cz/>.

InBáze, z. s. [online]. Multikulturní vzdělávací programy. [cit. 2024-1-1]. Dostupné z WWW: <https://inbaze.cz/multikulturni-vzdelavaci-programy-pro-ms-a-1-stupen-zs/>.

Inkluzivní škola [online]. [cit. 2023-10-15]. Dostupné z WWW: <https://inkluzivniskola.cz/>.

Jednotný metodický portál MŠMT [online]. [cit. 2023-03-27]. Dostupné WWW: <https://www.edu.cz/>.

MŠMT [online]. [cit. 2023-10-15]. Dostupné z WWW: <https://www.msmt.cz/>.

Portál pedagogických pracovníků vzdělávajících děti/žáky cizince [online]. Národní pedagogický institut. [cit. 2023-09-27]. Dostupné z WWW: <https://cizinci.npi.cz/>.

Zákon č. 561/2004 Sb. Zákon o předškolním, základním, středním, vyšším odborném a jiném vzdělávání (školský zákon) [online]. [cit. 2023-12-25]. Dostupné WWW: <https://www.zakonyprolidi.cz/cs/2004-561>.

Ženevská úmluva (1951) [online]. [cit. 2023-08-25]. Dostupné z WWW: <https://www.unhcr.org/cz/wp-content/uploads/sites/20/2016/12/Umluva_1951_a_Protokol_1967.pdf>.